T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARDA DÖNGÜSELLİK

Zeynep USLU
16913002

Danışman
Prof. Dr. Metin BOZAN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARDA DÖNGÜSELLİK

Zeynep USLU
16913002

Danışman
Prof. Dr. Metin BOZAN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Bâtını Dini Yapılanmalarda Döngüsellik" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

18/06/2019

Zeynep USLU

T.C

DİCLE UNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Zeynep USLU tarafından yapılan "BATINİ DİNİ YAPILANMALARDA DÖNGÜSELLİK" konulu bu çalışma, jürimiz tarafından **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan:Prof. Dr. Metin BOZAN .

Üye : Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ

Üye : Doç. Dr. Ahmet BAĞLIOĞLU

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 18./06./2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../20

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Hz. Muhammed'in vefatının ardından pek çok ihtilaf çıkmıştır. Söz konusu ihtilaflar, başta siyasi ayrılık gibi görünse de daha sonra itikadi bir şekilde karşımıza çıkmış ve mezheplerin oluşumuna etkide bulunan başlıca sebeplerden biri olmuştur. Öte yandan fetihler ve tercüme hareketleri, İslam dünyasının farklı din ve kültürlere sahip toplumlarla karşılaşmasına sebep olmuştur. Gnostiszm, Hermetizm, Yeni Eflatunculuk gibi farklı din ve kültürlere sahip toplumların düşünce sistemleri de mezhepleri birçok yönden etkilemiştir. Söz konusu etkileri en fazla, Bâtıni dini yapılanmalarda görebilmekteyiz.

Bâtınilik içerisinde birçok fırkadan bahsedilebilir. Ancak bu çalışmamızda *Bâtıni* olarak kastettiğimiz fırkalar İslam coğrafyasında neşet eden fırkalardır. Ele aldığımız bu fırkaları başlıca *Hattabiyye, Keysaniyye, Karmatiyye, Fatımiyye, Nusayriyye, Dürziyye, Yezidiyye, Bahaiyye, Kızılbaşlık/ Bektaşilik* ve *Yaresanilik/Ehl-i Hak* şeklinde sıralamamız mümkündür.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bâtıni dini yapılanmalardaki bazı kavram ve inanışlar, farklılıklarıyla birlikte bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bunlardan birisi de Döngüselliktir. Döngüsellik öğretisinin çerçevesi tetkik edildiğinde, *devircilik, tenasüh, binyılcılık* ve *hulûl* gibi inanç esasları ile de ilişkili olduğu görülecektir. İşte biz bu çalışmamızda, daha önceden karşılaştırmalı olarak Bâtıni kabul edilebilecek Dini Yapılanmalar ile bunların *döngüsellik* öğretisini ve ilişkili kavramları ele almak istedik.

"*Bâtıni Dini Yapılanmalarda Döngüsellik"* adlı çalışmamda beni teşvik edip her türlü desteği veren danışman hocam Prof. Dr. Metin Bozan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Zeynep USLU

Diyarbakır-2019

ÖZET

Bu çalışmada, Şiiliğin alt yapısında bulunan ve daha sonra imamet konusunda farklılık gösteren Bâtınilik ve Bâtıni yapılanmaların "*döngüsellik"* öğretisini ele aldık.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, ilk olarak İslam dünyasının yaşadığı itikadi ayrılıklardan bahsettik. Sonra *Bâtıniyye*'nin zeminini oluşturan Şia üzerinde durduk. Daha sonra "*Bâtıni/ Bâtınilik"* kavramını analiz ederek kavramın farklı dönemlerde ve bölgelerde kazandığı anlamları aynı zamanda terim olarak ne anlam ifade ettiğini tespit etmeye çalıştık. Bâtıni hareketin ortaya çıkıp yayılmasında etkili olan sosyokültürel, siyasi ve ekonomik nedenleri analiz ettik. Bunun yanında *Bâtınili*ğin kökeni olarak bilinen Şia ve Bâtıni hareketler arasında zikredilen *Hattabiyye*, *Keysaniyye*, *Karmatiler*, *Fatımiler, Nusayriler, Dürziler, Yezidiler, Bahailer, Alevi/ Bektaşiler* ve *Yaresaniler/ Ehl-i Hak* gibi fırkaları genel hatlarıyla ele almaya çalıştık.

Birinci bölümde ise giriş bölümünde ele aldığımız Bâtıni fırkalarda *döngüsellik* öğretisinin, inanç esaslarına etkisini ortaya koyduk. *Döngüsellik* düşüncesinin fırkalarda ne gibi fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu ele aldık.

İkinci bölümde ise *döngüselliğin* Bâtıni hareket içerisinde etki ettiği, "*Yedi Devir, Tenasüh, Binyılcılık/ Millenyumculuk* ve *Hulûl*" gibi öğretileri mukayeseli olarak ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler

Bâtınilik, Döngüsellik, Devirli zaman, Yedi Devir, Tenasüh, Hulûl, Binyılcılık/ Millenyumculuk

ABSTRACT

In this study, the “cycle” doctrine of Bâtıniyya and Bâtıni structures which are found in the sub-structure of Shia and which later differ in Imamate are discussed.

This research consists of introduction and two parts. In the introductory section, we first talked about the belief differences experienced bythe Islamic world. Then we elaborated on the Shia, which formed the ground of the Bâtıniyya. After that we analyzed Bâtıni/ Bâtıniyya concept and tried to determine the meaning of this concept gained in different periods of time and different parts of the world. At thesame time, we tried to identify the meaning of this concept as a term. Later, we analyzed the socio-cultural, political and economic reasons that causes the evolution and spread of the concept of “Bâtıni”. Besides, we tried to deal with the branches of Shia and Bâtıni movements that regarded as the origin of Bâtıniyya, such as Hattabiyya, Kaysaniyya, Qarmatis, Fatimis, Nusayris, Razzis, Yazidis, Bahais, Alawi/ Bektashis and the Companions/ people of Haqq.

In the first section, we have revealed the effect of the cyclic doctrine in the Bâtıni branches on the principles of faith. We have discussed what ideas the circularity thought has led to emerge in the branches.

In the second part, we tried to approach to the doctrines of “seven cycles, tenasuh, Millenium and Hulul” comparatively, as they are believed to affect Bâtıni movement.

Keywords

Bâtıniyya, Cycle, Cycling time, Seven cycle, Tenasuh, Hulul, Millenium

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **II**

ABSTRACT ..... **III**

KISALTMALAR ..... **VI**

GİRİŞ **1**

1.1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOD **1**

1.2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR **2**

1.3. İSLAM'DA AYRILIKLAR **3**

1.4. BÂTİNİLİĞİN OLUŞTUĞU ZEMİN OLARAK ŞİA/ ŞİİLİK **6**

1.4.1. Bâtıniyye Kavramı ve Terminolojisi 9

1.4.2. Bâtıni Dini yapılanmalara Genel Bir Bakış 10

1.4.2.1. İsmaililik 11

1.4.2.2. Diğer Bâtıni Dini Yapılanmalar 14

BİRİNCİ BÖLÜM

BÂTİNİ DİNİ YAPILANMALARDA **21**

DÖNGÜSELLİKLE İLGİLİ UNSURLAR **21**

1.1. İlk Dönem Gulat Şii Hareketlerde Devirli Zaman, Tenasüh ve Hulûl24

1.2. Karmatiler'de Yedi Devir 28

1.3. Fatimiler'de Sonsuz Yedi Devir 30

1.4. Nusayriler'de Döngüsel Zaman, Tenasüh ve Hulul 33

1.5. Dürziler'de Yedi Devir ve Takammus 37

1.6. Yezidiler'de Tenasüh 38

1.7. Bahailer'de Binyılcılık 40

1.8. Alevilik/ Bektaşilik'te Döngüsellikle İlgili Unsurlar 42

1.9. Yaresaniler/ Ehl-İ Hak'ta Döngüsellikle İlgili Unsurlar 46

İKİNCİ BÖLÜM

BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARIN DÖNGÜSELLİK TASAVVURLARININ MUKAYESESİ 50

2.1. Yedi Devir 50

2.2. Binyılcılık/ Milenyumculuk 54

2.3. Tenasüh/ Reenkarnasyon 57

2.4. Hulûl ve Zuhur 62

SONUÇ 67

KAYNAKÇA 69

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜİFY	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	İbn
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CÜİFD	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİBY	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
Ed.	Editör
EÜİFD	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İA.	İslam Ansiklopedisi (MEB)
M	Miladi
MÖ	Milattan Önce
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OMÜİFD	On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	Sayfa
Yay.	Yayınları
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

1.1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOD

İslam Mezhepleri Tarihi alanında yapılan araştırmalar, tarafsız bir şekilde zaman-mekân ve fikir-hadise çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Biz de çalışmamızda ele aldığımız Bâtıni dini yapılanmaları herhangi bir taraf tutmadan zaman-mekân, fikir-hadise bağlamında ele almaya gayret gösterdik. Bu çalışmamızda Bâtıni yapılanmaların döngüsellik algılarını ele aldık. *Bâtınilik* kavramını, bütün dini yapılanmaları ifade etmek için kullandık. Yaptığımız tarihi araştırmalar neticesinde ilk olarak *Bâtıniyye*'nin zeminini oluşturan olaylara değinmenin daha doğru olacağı kanısına vardık. Daha sonra *Bâtıniyye*'nin nasıl bir ortamda ortaya çıktığını zaman-mekân bağlamında ele aldık. Bunun yanında İslam coğrafyasında ortaya çıkmış olan Bâtıni fırkaları, kendi dönemi ve şartları çerçevesinde ele alıp temel kaynakları göz önünde bulundurarak, genel hatlarıyla ortaya koyduk. Çalışmamızın ana konusu olan döngüsellik algısını ele alırken bütün mezheplerde fikir- hadise irtibatını kurarak ele aldık. Son olarak döngüselliğin akisleri olan *"Yedi Devir, Tenasüh, Binyılcılık/ Millenyumculuk ve Hulûl"* gibi öğretileri, Gerçekte Binyılcılık zamanın sonu ile alakalı bir husus olmasına rağmen Hristiyanlarda ikinci binyılcılık versiyonu da ortaya çıktığı için bu konuyu döngüsellik içerisinde ele almayı uygun gördük. Bâtıni fırkalar çerçevesinde mukayese ettik. Bu öğretilerin her fırka için birbirleriyle olan benzerliklerini ve ayrıştıkları noktaları ortaya koyduk. Tezimizin sınırlarını belirlemek adına, İslam Tasavvufu kapsamında zikredilecek tarikatlar konumuzun kapsamı dışında bıraktık. Zira bu konu başlı başına bir çalışma gerektirmektedir.

1.2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Çalışmamız açısından önemli olan kaynakların başında, mezhepler tarihinin temel kaynaklarından olan eserler gelmektedir. İlk olarak, Nevbahti'nin (ö. 300/912) "*Fıraku'ş-Şia*[1]" ve Kummi'nin (ö.301/913) "*Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*[2]*"* adlı eserlerinin tercümesi olan "Şii Fırkalar" adlı eser özellikle *Hattabiyye* ve *İsmailiyye*'nin aralarındaki ilişkiyi ortaya koyma noktasında tezimiz için önemli bir yere sahiptir. Şehristani'nin (ö. 548/1153) "*el-Milel ve'n-Nihal*[3]*"* ve Bağdadi'nin (ö.365/975) "*el-Fark beyne'l-Fırak*[4]" adlı eserleri de tezimizde yararlandığımız önemli eserler içerisindedir.

Tezimizi hazırlarken çağdaş çalışmalardan da yararlandık. Bu çalışmaların başında *İsmailiyye* ile ilgili önemli eserler ortaya koyan Farhaf Daftary'e ait olan "*The Ismailis: their history and doctrines" (İsmaililer: Tarih ve Öğretileri)*[5] ve "*A History Shi 'i Islam" (Şii İslam Tarihi)*[6] adlı eserleridir.

Ülkemizde İslam Mezhepler Tarihi alanında ve aynı zamanda Şiilikle ilgili önemli eserler ortaya koyan Ethem Ruhi Fığlalı[7] ve Hasan Onat'ın[8] çalışmalarından istifade ettik. Aynı zamanda *Bâtınilik* Tarihiyle ilgili önemli çalışmaları olan Ali Avcu[9] ve Muzaffer Tan'ın[10] çalışmaları tezimizin oluşmasında önemli katkılar sağladı.

---

[1] Ebu Muhammed Hasan b. Mûsâ Nevbahti, **Fıraku'ş-Şia**, y.y, İstanbul 1939.
[2] Sad b. Abdillah Ebî, Halef el-Eşarî Kummi, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak**, thk. Muhammd Cevad Meşkûr, y.y, Tahran 1963.
[3] Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm Şehristani**, Milel ve Nihal**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.
[4] Ebu Mansur Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar,** (çev.) Ethem Ruhi Fığlalı, Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
[5] Farhad Daftary, **İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri**, Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay. 2017.
[6] Farhad Daftary**, Şii İslam Tarihi,** Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., 2013.
[7] Ethem Ruhi Fığlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980; "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", **Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul (13-15 Şubat 1993); "Ali", **DİA**, TDV Yayınevi, c.2, İstanbul 1989; **Babilik ve Bahailik**, TDV Yay., Ankara 1994.
[8] Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", **AÜİFD**, c.36, 1997.
[9] Ali Avcu, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyataı ve İslam Düşüncesine Katkıları", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.10, 2010; **Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci,** (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009; "Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009.
[10] Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", **FÜİFD** , s.17:2, 2012; "İsmaili Davet: Sosyo- Politik gelişim süreci", **Dini Araştırmalar**, c. 18, 2015; **İsmailiyye'nin Teşekkül süreci**", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2005;

1.3. İSLAM'DA AYRILIKLAR

Bir dinde veya bir düşünce sisteminde ihtilaflar o dinin peygamberi veya düşünce sisteminin kurucusu öldükten sonra ortaya çıkar.[11] Bu durum Hz. Muhammed'in vefatında (632) da kendini göstermiştir. Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında toplumda bir takım idari, siyasi ve askeri sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlisi hilafet meselesi ya da devlet başkanlığı idi. Öyle ki bu olay, Raşid Halifeler Devri Müslümanları arasında meydan savaşları yapılmasına kadar varan kanlı olaylara ve bölünmelere sebep olmuştur.

Müslümanlar, Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra, Müslümanlar, ortaya çıkan yönetim boşluğunun nasıl doldurulacağıyla ilgili anlaşmazlık içerisine girmişlerdir. Ensar, peygamberimize ve muhacirlere en zor zamanlarında maddi ve manevi olarak ellerinden gelen her türlü yardımı yaptıklarından dolayı hilafetin kendilerine ait olması gerektiğini savunurken, başta Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere diğer bir grup ise, peygambere ilk iman eden ve onunla her türlü zorluğa göğüs geren muhacirlere ait olduğu görüşünde idiler. Üçüncü bir grup ise halifeliğin, Hz. Muhammed'in mensubu olduğu Haşimoğulları ailesine ait olduğu görüşünü ileri sürdüler. Hz. Muhammed'e ilk iman edenlerden olması, en zor anlarda İslam'ı savunması ve hem ilmi hem de dini anlamda nitelikli olması sebebiyle Hz. Ali'yi halifeliğe layık görmüşlerdir. [12]

Hz. Muhammed'in defin işlemleri sürerken ensar, Medine'de Benî Saide Sakîfesinde toplanmıştır. Ancak aralarında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in bulunduğu muhacirlerden bazıları ensarın halife seçmek için toplandıklarını haber alınca Sakife'ye gelmişlerdir. Tartışmalar esnasında Evs kabilesinin muhacirlerin tarafını tutmasıyla Hz. Ebu Bekir halife seçilmiştir.[13] Hz. Ebu Bekir'in halife olması, ilk başta tartışmalara sebep olmasına rağmen, bir zaman sonra, birkaç kişi dışında, bütün Müslümanlar tarafından kabul edilmiştir. Takriben iki yıl üç ay İslam devletini

---

"Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", **AÜİFD;** "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", **EKEV Akademi Dergisi**, 2009; "Geçmişten Günümüze Dürzilik", **e-Makalat Mezhep Araştırmaları**, Güz 2012, s.61-82.

[11] Metin Bozkuş**,** "İslam Mezhepleri Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler", **Eski Dergi**, s. 200.

[12] Muhammed Ebu Zehra, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Hasan Karakaya (çev.) Kerim Aytekin (çev.), Hisar Yayınevi, İstanbul 1983, s.31.

[13] Metin Bozan, **İmamiyye Şia'sının Oluşumu**, İsam Yay., Ankara 2018, s.53.

yöneten Hz. Ebu Bekir, her alanda yaptığı başarılı işlerle önemli başarılar elde etmiştir.[14]

Hz. Ebu Bekir'in ardından onun vasiyeti ve sahabenin tensibiyle Hz. Ömer halife olmuştur (13/ 634). 23/644 yılında bir suikast sonucu ağır yaralanan Hz. Ömer, halifeyi belirleme görevini, oluşturduğu şûraya bırakmıştır. Şûra da görevi Hz. Osman'a vermiştir.[15] Hz. Osman'ın halifelik dönemi, yapılan fetihlerden alınan olumlu sonuçlarla toplumda huzur ortamının yaşandığı sükûnet devri (644-649) ve Hz. Osman'ın katledilmesiyle büyük fitnenin ortaya çıktığı karışıklık dönemi (650-656) olarak iki döneme ayrılır.[16] Olumsuz icraatlar ve yerinde tedbirlerin alınmaması, aralarında Medine'nin de bulunduğu birçok şehirde Hz. Osman'ın iktidarına karşı isyan hareketlerine dönüşmüş, hadiseler Hz. Osman'ın kendi evinde öldürülmesine yol açmıştır.[17]

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra asiler halife arayışına girmişlerdir. Kendilerinden birinin halifeliğini toplumun kabul etmeyeceğini bildiklerinden Hz. Ömer'in vefatından önce oluşturduğu şûradan kalan sahabeleri, halife olmaları için zorlamışlardır. Bu zorbalığa dayanamayan Medineliler Hz. Ali'den halife olmasını istemişlerdir. Böylece Hz. Ali 35\656 yılında çoğunluğun kendisine biat etmesiyle halife seçilmiştir. [18]

Hz. Ali'nin hilafet döneminde, iç savaşlar ve kardeş kavgaları meydana gelmiştir. Bu olayların başında kendisini halife olarak tanımayıp Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak isteyen[19] Hz. Aişe ile aralarında vuku bulan *Cemel vak'asi* (656) gelmektedir. Hz. Ali döneminde meydana gelen ikinci olay Muaviye ile aralarında gerçekleşen *Sıffin savaşıdır* (657). Cemel ve Sıffın savaşlarında ölenlerin, aynı zamanda, öldürenlerin durumları ve Sıffin savaşı neticesinde Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan ihtilafı, Kur'an ve sünnete göre halletmek üzere tarafları temsilen birer hakemin seçildiği Tahkim olayı (657) da bu dönemin önemli olaylarındandır. Tahkim olayında da bir sonuca varılamayınca, Hz. Ali'nin

[14] Abdurrahman Demirci, "Hz. Ebu Bekir'in Fetih anlayışı", **Artuklu Akademi**, c.1, 2014, s.26.
[15] Bozan, **İmamiyye Şia'sının Oluşumu,** s.54.
[16] İsmail Yiğit, "Osman", **DİA**, c.33, s.339.
[17] Bozan, **İmamiyye Şia'sının Oluşumu,** s.54.
[18] Azimli, **"**Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri", s.57.
[19] İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", **DİA**, c. 37, s.107.

taraftarları bölünmeye başlamıştır. Hz. Ali, daha sonra taraftarları arasından ayrılıp Harici olarak isimlendirilecek olan bu fırkaya karşı önlemler almış olsa da, bu grubun taraftarlarından birinin 40/661 yılında kendisine karşı gerçekleştirdiği bir suikast sonucu vefat etmiştir.[20]

Hz. Ali'nin taraftarları onun şehid edilmesi üzerine oğlu Hasan'a bi'at ederler. Fakat Hasan, kendisine bağlı güçlerin durumunu da göz önüne alarak Muaviye ile anlaşma yolunu seçer. Hasan'ın bu tercihi sebebiyle 41/661-62 yılından itibaren Emevi iktidarı bir birlik tesis eder.[21]

Muaviye'nin kendisinden sonra oğlu Yezid'i halife olarak tayin etmesi Müslümanlar arasında rahatsızlıkların meydana gelmesine sebep olmuştur. Hz. Hüseyin bu sebeple Emevi iktidarına karşı çıkmak için Kufe'ye doğru ilerlemiştir. Ancak şartlar Hz. Hüseyin'in aleyhinde gelişmiştir. Vali Ubeydullah b. Ziyad'ın Hz. Hüseyin ve arkadaşlarının üzerine gönderdiği askeri birlikler Kerbela olayının yaşanmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak, Hz. Hüseyin 61/680 yılında Kerbela da öldürülmüştür. Bu olaydan sonra, Hz. Hüseyin'in gözlerinin önünde öldürülmesine seyirci kalan Kufe halkı, Tevvabun hareketiyle Emevi iktidarına tepki göstermişlerdir. Bu olaydan sonra ise 66/686 yılında Irak'ta Muhtar es-Sakafi Emevi iktidarına başkaldırmıştır. Muhtar da Hüseyin'in intikamını almak için kendisini Muhammed b. el-Hanefiyye'nin görevlendirdiğini iddia etmiştir. Ancak Muhtâr'ın Mevaliye tanıdığı birtakım ayrıcalıklar taraftarlarını rahatsız etmiş ve saf değiştirmelerine sebep olmuştur. Bu başkaldırının sonucunda Muhtar da Emevilere karşı mağlup olmuş ve öldürülmüştür.[22] Bütün bu olaylar, İslam düşüncesinde Ehli Sünnet, Şia, Havaric vs. şeklinde ifade edilen \ tanımlanan siyasi oluşumları ve söylemleri ortaya çıkarmıştır. Bâtıniliğin oluştuğu zemin olduğundan dolayı Şia/ Şiiliğe değinmemiz doğru olacaktır.

[20] Muzaffer Tan," **İsmailiyye'nin Teşekkül süreci**", (Doktora Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s.18.
[21] Bozan, **İmamiyye Şia'sının Oluşumu,** s.55-56.
[22] Tan, **İsmailiyyenin Teşekkül süreci,** s.18**.**

1.4. BÂTINİLİĞİN OLUŞTUĞU ZEMİN OLARAK ŞİA/ ŞİİLİK

Şiiliğin ne olduğu ve ne zaman ortaya çıktığı hususu tartışma konusu olmuştur. Genel olarak *Şia*[23] Hz. Ali'nin tarafını tutanların, Hz. Ali'nin insanlar arasında en nitelikli insan olduğuna inananların, Hz. Ali'nin Peygamber tarafından halife tayin edildiğini, bunun yanında hilafetin Ehl-i Beytin hakkı olduğunu savunanların, Hz. Ali'den sonra gelenlerin dahi açık veya gizli bir nasla imam olduklarını kabul edenlerin, imamların her türlü günahlardan korunduğunu iddia edenlerin oluşturduğu topluluğa verilen bir isimdir.[24]

Bugüne kadar Şiiliğin doğuşuyla ilgili çok farklı görüşler ortaya konmuştur. Şii yazar ve düşünürlere göre Şia, Hz. Muhammed'in sağlığında veya vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Nevbahti, Kummi, Ebu Halef el-Eş'ari, Muhammed Huseyin Al Kaşifu'l-Ğıta gibi Şii âlimler, Şiiliğin tohumlarının bizzat Hz. Muhammed tarafından atıldığını[25] ileri sürmüştür. Tabatabai'ye göre ise, Şia'nın, Hz. Peygamber'in sağlığında "Ali'nin Şiası" diye isimlendirilen toplulukla birlikte başladığına daha sonra Hz. Muhammed'in vefatından sonra Beni Saide toplantısında ortaya çıktığına işaret etmiştir.[26]

Şii olmayan âlimlerin görüşlerine gelince, İbni Haldun'a (ö. 808/1406) göre *Şia*, Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte, hilafet makamına Ehl-i beytten birinin, özelde de Hz. Ali'nin layık olduğunu düşünen ve genel olarak Hâşimîler arasından çıkan bir toplulukla başlamıştır. İbn Hazm (ö. 456/1064) da, Şia Hz. Osman'ın ölümünün ardından ortaya çıkmış ve Müslümanlar arasında yaşanan ihtilafların bu devrede Abdullah b. Sebe tarafından ortaya atıldığını ileri sürmüştür.[27] Watt' a göre ise *Şia*, Hz. Ali'nin halife olduğu dönemde Talha ve Zubeyr'in ona karşı çıkmaları sebebiyle Hz. Ali'nin yanında olanlara verilen isimle başlamış; Cemel savaşı ve

---

[23] Şia, Arapça da (şy'a) kökünden gelme bir kelimedir ve "miktar, süre, sıra; aslan yavrusu, eş ve benzer; misafiri uğurlamak, bir insanın yardımcıları ve ona uyanlar; aynı görüşte olmasalar da bir şey üzerinde birleşen topluluk, fırka, bölük; yayılmak," anlamlarına gelir. Bunlar arasında en yaygın kullanış "taraftar, yardımcı, fırka, bölük" anlamlarındadır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", **Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İSAV, 13-15 Şubat 1993, s.33.

[24] Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s.34.

[25] Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", **AÜİFD**, c.36, Ocak 1997, s.81.

[26] Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s.35.

[27] Mustafa Öz, "Şia", **DİA**, c.39 s.111.

ondan sonra meydana gelen olaylardan sonra ortaya çıkmıştır.[28] Muaviye öldükten sonra oğlu Yezid'in halifeliğinde meydana gelen Kerbela olayı ve neticesinde gerçekleşen Tevvabun (tövbe edenler) hareketi[29] Şîa'nın temel unsurlarını teşkil etmiştir.

Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra siyasî ve dinî bir fırka olarak ortaya çıkan Şiîler yani Ehl-i Beyt taraftarları, kendi içlerinde de bölünmeye başlamıştır.[30] Şia'nın bu iç bölünmelerinin önemli bir nedeni Ehl-i Beyt'in bileşimi konusundaki fikir ayrılıklarıydı. Ehl-i Beyt, Hz. Fatıma ve Hz. Ali üzerinden Hz. Muhammed'in zürriyetinin yanı sıra iki amcasının zürriyetini de kapsıyordu: Oğulları Ali ve Cafer üzerinden Ebu Talib'in torunları *Talibileri* ve Abbas'ın torunları *Abbasileri*. Ancak daha sonra Abbasiler iktidarı ele geçince, Şiiler Ehl-i Beyti sınırlı bir biçimde Peygamber'in yalnızca Fatımiler olarak bilinen Hz. Fatıma üzerinden torunlarını (Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin) kapsayacak şekilde tanımlamaya başlamıştı.[31]

Hüseyni aileden günümüze kadar intikal eden üç ayrı yapıyı görmekteyiz. Bunlardan birisi *Zeydiyye* olarak isimlendirilen mezheptir. *Zeydiyye*, Hz. Hüseyin'in torunu olup Emeviler'e karşı isyan eden Zeyd b. Ali Zeynulabidin'in siyasi görüşleri etrafında şekillenmiştir. Diğer önemli iki fırka *İmamiyye Şiası (Oniki İmamcı Şiilik)* ve *İsmailiyye/Bâtıniyye* ise Ca'fer es-Sâdık sonrası farklılaşmaya başlamıştır.

Cafer-i Sadık (ö. 148/765) vefat edince, imametini iddia edenler, ondan sonra itaati farz imamın kim olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.[32] Bu ihtilaf sonucunda altı fırka ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı imameti Musa Kazım ve soyunda sürdürerek *İmamiyye Şiası* (*Oniki İmamcı Şiilik*)'nı oluşturmuşlardır. Diğer bir kesim ise daha sonra "*İsmailiyye"* olarak isimlendirilecek grubu ortaya çıkarmışlardır.

Bâtıni hareketlerin zeminini oluşturan *İsmailiyye* tezimiz açısından önem arz ettiğinden üzerinde durmakta fayda vardır. İsmailiyye, imamet görevini, imamın en büyük oğlunun hakkı olduğunu ileri sürerek, İsmail b. Cafer'in veya İsmail'in oğlu

[28] Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s.35.
[29] Ahmet Vehbi Ecer, "Şia ve Doğuşu", **EÜİFD**, c.1, Kayseri 1983, s.136.
[30] Mustafa Öz, "İmamiyye", **DİA**, c.22, s.207.
[31] Farhad Daftary, **İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri**, Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., s.97-98.
[32] Bozan, **İmamiyye Şia'sının Oluşumu,** s.129.

Muhammed b. İsmail'in imamlığını savunmuşlardır.[33] Bu fırka *Halis İsmailiyye* fırkasıdır. [34]

Halis *İsmailiyye*'ye gelince bunlar Ebu'l Hattab Muhammed b. Ebi Zeynep el-Esedi el- Ecda'nın taraftarları olan *Hattabiyye* fırkasıdır.[35] Ebu'l Hattab, bâtınî tevilleri ortaya koyan ve aynı zamanda bunları geliştirip yayan kişidir. Bâtıni yapılanmaların lideri olduğu kabul edilen Ebu'l Hattab'ın görüşleri, Cafer-i Sadık'ın vefatından sonra oğlu İsmail'i imam olarak kabul eden *İsmailiyye* taraftarlarına Meymun el-Kaddah ve oğlu Abdullah tarafından intikal etmiştir. Ebu'l Hattab'ın vefatından sonra tevillerden yola çıkarak edinilen aşırı fikirler, *İsmailiyye* fırkasına taşınmıştır. Böylece *İsmailiyye* fırkası Bâtıni bir fırkaya dönüşmüştür. Bütün bunlardan yola çıkarak Halis *İsmailiyye* ve *Bâtınıyye*'nin aynı mezhep olduğu kabul edilmiştir. [36]

Ebu'l Hattab'tan sonra hareketin başına geçen Meymun el-Kaddah ve oğlu Abdullah *İsmailiyye*'nin asıl kurucuları olarak kabul edilmiştir. İsmailiyye'den olanların Meymun el-Kaddah'ın soyundan geldiğini savunmuşlardır.[37]

İsmailiyye fırkasına mensup olanların bazılarına göre de imamet, imamın en büyük oğlunun hakkıdır. Bu sebeple Cafer es-Sadık'tan sonra imamet oğlu İsmail'e geçmeliydi. Ancak İsmail, henüz babası hayattayken vefat edince imamet, bu defa İsmail'in en büyük oğluna geçmiştir. Sonuç olarak bu grup imametin Muhammed b. İsmail'in hakkı olduğunu savunmuştur. Bu gruba, İsmail'in mevlası Mübarek'ten dolayı *Mübarekiyye* ismi verilmiştir. Sicistani'nin öne sürdüğü iddiaya göre ise Mübarek olarak anılan kişi İsmail'in kendisidir.[38]

İsmaililik için değişik zaman ve mekânlarda farklı İsmaili toplulukları ifade etmekle birlikte, İsmaililiği kötülemek amacıyla da başka isimler kullanılmıştır. İmametin Cafer es-Sadık'tan sonra oğlu İsmail'in hakkı olduğuna inandıklarından

---

[33] Tan, **İsmailiyyenin Teşekkül süreci,** 29.
[34] Kummi, Nevbahti, **Şii Fırkalar**, Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek (çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s.196.
[35] Kummi, Nevbahti, **Şii Fırkalar**, s.197.
[36] Avni İlhan, "Batıniyye", **DİA**, c.5, s.192.
[37] Tan, **İsmailiyyenin Teşekkül süreci**, s.33.
[38] Tan, **İsmailiyyenin Teşekkül süreci**, s.32.

dolayı *İsmâiliyye*, döngüsellik algısısın bir uzantısı olarak *yedi devirli* bir tarih sistemine inandıklarından[39] *Seb'iyye*, Horasan'da[40] "hakikat, sadece gizli bir imam sayesinde öğrenilebilir"diye düşündüklerinden dolayı *Ta'lîmiyye*, âlemin yaratılışını ve âhireti inkâr ettiklerinden *Melâhide*", Hamdân Karmat'a tabi oldukları için *Karâmita* gibi isimlerle anılmışlardır. Ancak bunlar içerisinde en fazla ön plana çıkanı *Bâtıniyye'dir.* Nitekim klasik kaynaklarda genel olarak *Bâtıniyye* ve *İsmailiyye* kavramları aynı anlamda kullanılmıştır. [41] İlk dönem *İsmaililer*, kutsal kitaplarda ve aynı zamanda şeri hükümlerde zahir- batın ayrımına gitmişlerdir. Onlara göre, her zahirin, Bâtıni yani hakiki anlamı vardır. Bu düşünceye göre, her peygamberin dini, zahiri yönüyle değişiklik gösterirken Bâtıni açıdan aynıdır. İsmaili olmayan kimseler asla dinin Bâtıni anlamlarına ulaşamayacaklardır, sadece dinin zahirini anlayabileceklerdir. *İsmailiyye* fırkası, her zaman batın olanın bilgisine önem verdiği için *Bâtıniyye* olarak tanınmışlardır. Ancak bazı araştırmacılara göre de asıl olarak *Bâtıniyye* ve *İsmailiyye* aynı fırkayı temsil etmemektedir. *Bâtıniyye*, *İsmailiyye* fırkasının zamanla Şii Gulat fırkaların etkisiyle aşırıya kaçmış ve *İsmailiyye* fırkasının inanç sisteminde değişiklikler yapmış, aynı zamanda da Hasan Sabbah yönetimindeki gruba verilen bir isim olduğunu öne sürmüşlerdir. Günümüz araştırmacıların bir kısmı ise *Bâtıniyye* ve *İsmailiyye* tabirlerini eş anlamlı bütünü kapsayacak şekilde kullanmışlardır.[42]

İslam düşüncesinde önemli bir yeri olan ve konumuz sebebiyle bizi ilgilendiren ifade "*Bâtıniyye'dir."* Çalışmamızı bu kavram üzerinde devam ettireceğiz.

1.4.1. Bâtıniyye Kavramı ve Terminolojisi

İsmailiyye'nin özel isimlerinden birisi olarak da ifade edilen *Batınılik* kavramı, "batın" kavramından türemiş olup sözlük anlamı, iç taraf, görünenin / zahirin zıttı, gizli olan demektir. Aynı zamanda halkın nazarında ve zihninde örtülü

[39]İlhan, "Bâtınîye" s.191.
[40] Ethem Ruhi Fığlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980, s. 32.
[41]Ayşe Atıcı, "**Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Batıni Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâilîleri)"** (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 1.
[42] Atıcı, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Batıni Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâilîleri)"**, s.2.

olan gizli olan demektir.[43] *Bâtıniyye,* ıstılahi açıdan, her zahirin Bâtıni bir anlamı olduğunu savunan ve bu sebeple Tanrı tarafından görevlendirilmiş masum imamların bu Bâtıni bilgiye sahip olabileceğini savunanlara verilen isimdir. Aynı zamanda *Bâtıniyye*, nasları zahir-batın olarak ayırıp te'viller yaparak, İslam'ın inanç esaslarını farklı yorumlayıp inkâr eden gizli bir şekilde teşkilatlanmış ve merkezi otoriteye karşı isyan girişimlerinde bulunanların başında gelen siyasi gruplar için kullanılmıştır. Bu durumda *Bâtıniyye* kavramı sadece *İsmailiyye* ile sınırlı kalmamış zamanla bu çerçeveyi aşarak çatı bir kavrama dönüşmüştür.[44]

Bâtıniyye, İran, Irak, Horasan, Suriye, Hindistan, Bahreyn ve birçok İslâm şehrinde, faklı zamanlarda, farklı dillerde, farklı isimlerle ortaya çıkmıştır. Yukarıda zikredilen *İsmailî, Seb'iyye, Ta'lîmiyye* isimlerinin yanısıra, dinin haram saydığı konuları helâl saydıklarından *İbâhiyye*, İran' da mal ve kadında ortaklığı uygun gören Mazdek ile Bâbek'in yolundan gittiklerinden *Mazdekiyye, Bâbekiyye* ve *Babiler*", İslâmın inanç esaslarına ters düşen ulûhiyyet öğretisine sahip olduklarından *Zenâdıka*, "*Nâsıriyye*", "*Nusayriyye*", "*Dürziyye*" ve "Sabbâhiyye", Bâbek zamanında kırmızı elbise giydiklerinden "*Muhammire*", Rey şehrinin Hürrem bölgesinde bulunduklarından dolayı da "*Hürremiyye*" , Mısır'da "*Ubeydiler*", Yemen'de Yam kabilesine nisbetle "*Yamiler*", Anadolu'da "*Bektaşiler* ve *Kızılbaşlar*", diye adlandırılmışlardır.[45]

1.4.2. Bâtıni Dini yapılanmalara Genel Bir Bakış

Bâtıni düşüncenin menşei konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ehl-i sünnet ve Mu'tezili âlimlere göre *Bâtıniyye*'nin kökeni Mecûsîlik, Sâbiîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlere dayanır. Söz konusu kaynaklarda *Bâtıniyye* bu eski din ve kültürlerden oluşmuş İslam düşüncesininden ayrı bir yapı ve bunun yanında yeni bir din olarak kabul edilir. Zira Meymûn b. Deysân el-Kaddâh gibi ön planda olan bir ismin Mecûsîliğe, Hamdân Karmat'ın ise Sabiiliğe mensup olduğu bilinmektedir. Aynı kaynaklar, eski dinlere mensup olanların, İslam dininin yayılmasını engellemek için yapılan savaşların etkisini göremeyince, Ehli beyt sevgisini öne sürerek İslam dinini içten yıkmaya çalıştıklarına yer vermişlerdir.

[43] Ibn Manzur, **Lisanü'l-Arab**, Beyrut 1968, c.13, s.54-55.
[44] İlhan, "Bâtınîye" s.191.
[45] İlhan, "Bâtınîye" s.191.

Bâtıniyye' nin de bu sebeple ortaya çıkmış olan hareketlerin en etkilisi olduğu savunulur. Hatta Abdülkahir el-Bağdâdî'ye göre, Bâtıniyye, âlemin kıdemine inanan ve yaratılışın arzu ettiği her şeyi görme eğiliminden dolayı bütünüyle şeriati ve peygamberleri inkâr eden Maddeci (Dehrî) zındıklardırlar. Bâtıniyye'nin maksadı Dehriyye (Maddeciler Materialists) mezhebinin görüşlerini yaymak, haramları helâl kılmak ve ibâdetleri terk etmektir. [46] Çağdaş araştırmacıların bazılarına göre ise, *Bâtıniyye*'nin menşei gnostik felsefi hareketlerdir. Bu gnostik hareketlerin en etkili olanları Yeni Eflatunculuk ve Yeni Pisagorculuktur. İlk olarak te'vili Tevrat'a uygulayan filozof Philon'un da bu felsefi hareketlerden etkilendiği öne sürülmüştür. Daha sonra ise te'vil metodu *İsmailiyye*'nin önemli eserlerinden olan İhvan-ı Safa'nın eserlerinde de kullanılmıştır. Te'vil metodunun yanında, rec'at, mehdi, insanı tanrılaştırma ve tenasüh gibi inançların da Yahudiler aracılığıyla *Bâtıniyye* fırkalarında yer aldığı öne sürülmüştür.[47]

Mezhepler tarihi alanında araştırma yapanlar, *Bâtıniyye*'nin bir fırka olarak ortaya çıkışını hicrî III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından başladığını iddia etseler de aslında bu hareketin başlangıcı ile doğuşunu hazırlayan siyasî ve fikrî sebepler II. (VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır.[48] Zamanla gelişme gösteren ve taraftarlarının çokluğuyla güçlenen *Bâtıniyye*, bir mezhep olmanın çok ötesine geçip çatı bir kavram haline gelmiş, zamanla pek çok dini yapılanmayı altında barındıran bir kavrama dönüşmüştür. Bu bağlamda *Keysaniyye, Hattabiyye, Karmatiler* ve *Fatimiler'*in yanı_sıra *Nusayrilik, Dürzilik, Bahailik, Yarsanilik, Alevilik* ve Ehl-i Sünnet'ten farklılaşan *Yezidilik*'i de kapsamıştır. Bâtıni düşüncesi içinde yeşeren dini yapılanmalara değinmemiz yerinde olacaktır.

1.4.2.1. İsmaililik

İsmaililik tarihsel süreç içerisinde siyasi olarak Karmatilik ve Fatimilik olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmaktadır. Ancak İsmailiyye'den önce *Hattabiyye*'den bahsetmek yerinde olacaktır. *Hattabiyye,* Ebü'l-Hattâb el-Esedî (ö. 138/755)

[46] Ebu Mansur el-Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar,** Ethem Ruhi Fığlalı (Çev.), Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s.204-206.
[47] İlhan, "Bâtınîye" s.191.
[48] İlhan, "Bâtınîye" s.191.

önderliğinde hicri II. yüzyılın ilk yarısında kurulan Şiiliğin Galiye[49] kolundan olan bir fırkadır.[50] Bazı kaynaklarda *Hattabiyye*'nin, *Bâtıniyye*'nin ilk kaynağı olduğu kabul edilmektedir.[51]

Ebu'l-Hattab el-Esedi, aşırı Şii eğilimlerin yoğun olduğu Kufe'de, yaşamıştır. Cafer es-Sadık'ın taraftarlarından olup fanatik kişiliği ile tanınmıştır. Ebu'l-Hattab'ın fanatik yapısıyla Kufe'deki aşırı Şii hareketler, onun Cafer es-Sadık'ı ilahlaştırmaya varan aşırı görüşler ileri sürmesine sebep olmuştur.[52]

Tarihsel açıdan bakıldığında *Hattabiyye* ile *İsmailiyye* arasında bir bağ olduğu görülmektedir. Öncelikli olarak İbn Nedim, İbn Rizam'dan naklen, *İsmailiyye* ile *Hattabiyye* arasında bir ilişki kurarak Meymun el-Kaddah'ın taraftarlarının Ebu'l-Hattab'ın öğrencileri olduğunu belirtir. İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hattab'ı *İsmailiyye*'nin kurucusu olarak gösterirken, Meymun el-Kaddah'ın da onun takipçisi olduğunu ifade eder.[53]

İsmaili\ Bâtıni davet, Muhammed b. İsmail'in vefatından sonra, onun soyundan gelen Abdullah b. Muhammed b. İsmail er-Radî, Ahmed b. Abdillâh et-Takî ve Hüseyin b. Ahmed ez-Zekî adındaki imamlarla devam ettirilmiştir. Bu imamların yaptığı faaliyetler *İsmailiyye*'de "Gizli İmamlar" dönemi olarak bilinmektedir. Hüccet Hüseyin b. Ahmed ez- Zeki'nin 286/899 yılında ölmesiyle boşalan hüccetlik makamına Mehdi-Kaim'in son hücceti Said b. Hüseyin el-Ubeydullah geçmiştir.[54] Bu hareket içerisinde zamanla ciddi bir bölünme meydana gelmiştir. Bunların en önemlisi 286/899'da Mehdi-Kaim'in son hücceti Said b. Hüseyin el-Ubeydullah, önceki diğer üç hüccetin Muhammed b. İsmail'in soyundan olan imamlar olduklarını kendisinin ise Mehdi- Kaim olduğunu ileri sürmüş olmasıdır. Muhammed b. İsmail'in Mehdi-Kaim olduğu düşüncesini reddeden Ubeydullah'ın bu çıkışı, Hamdan Karmat ve Abdan gibi İsmaili dailer tarafından ciddi tepkiler aldı. Bu olay *İsmailiyye*'nin 286/899 yılında ikiye ayrılmasına sebep oldu. Bu gruplardan biri Ubeydullah'ı onaylayan ve sonra *Fatımiler* olarak anılacak

[49] Kummi, Nevbahti, **Şii Fırkalar**, s.149.
[50] Hasan Onat, "Hattabiyye", **DİA**, c.16. s.492-493.
[51] Aytekin Şenzeybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", **Marife**, 2015, s.113
[52] Şenzeybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", s.114.
[53] Tan, **İsmailiyyenin Teşekkül süreci**, s.51.
[54] Muzaffer Tan, "İsmaili Davet: Sosyo- Politik gelişim süreci", **Dini Araştırmalar**, c. 18, s. 81

bir gruptur. Diğer bir grup ise Ubeydullah'ın öne sürdüğü düşünceleri kabul etmeyip Muhammed b. İsmail'in Mehdi Kaim olduğuna inanan, Hamdan Karmat'a nispet edilip *Karmatiler* ismiyle anılacak olan gruptur.[55]

Karmati hareketi, Bâtıniliğin İslam dünyasında yayılmasında önemli bir konumdadır. Abbasi iktidarında Zenc isyanıyla ortaya çıkan yönetim zafiyetini fırsat bilerek fikirlerini rahat bir şekilde yayma imkânı bulmuştur. *Karmatîler*'in ortaya çıktığı 3/9. asrın ortalarında, dünyanın hiçbir zaman imamsız kalmayacağına inanan İmamiyye Şiası'nın on birinci imamlarının çocuk sahibi olmaması çözülmesi güç bir problem haline gelmiştir. Bir kriz içerisinde bulunan İmamiler, İsmailiyye'nin din görevlileri tarafından hedef kitle olmuşlardır.[56] Muhammed b. İsmail'in Mehdi-Kaim olarak yeniden ortaya çıkışını bekleyen *Karmatiler,* Yemen, Bahreyn, Suriye, Cibal, Horasan, Maveraünnehir ve Sind ve Kuzey Afrika'da hızla yayılmıştır.[57] Abbasi devleti uzun uğraşlar sonucunda *Karmati* hareketini etkisiz hale getirip topraklarından uzaklaştırmıştır.

Karmatiler, derin ve karmaşık felsefi yorumları içeren bir inanç sistemine sahiptirler. Hermetik[58] ve Gnostik[59] fikirlerin belirgin izlerinin görüldüğü bu inanç sisteminde iki temel öğe karşımıza çıkmaktadır. Bunlar *zahir-batın ayrımı* ve devri tarih olarak da bilinen *yedi devir* anlayışlarıdır. *Karmatiler*'in inanç yapısının temelini ise Hz. Hüseyin'in soyundan gelen yedinci ve son imam Muhammed b.

---

[55] Tan, **"**İsmaililik", s.246.

[56] Ali Avcu, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.10, s.205.

[57] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.162.

[58] Hermetizm: Eski Mısır'ın dinsel-gizemsel öğretisi. Eski Mısır'ın üç kez büyük tanrı Toth'un yapıtlarına kadar uzanan dinsel-gizemsel öğretilerinin bütünü Hermescilik ya da Hermetik felsefe adıyla anılır. Hermes, birçok mitolojik masallara konu alan, varsayılmış bir düşünürdür. Ve bu karma öğretinin yazarı olduğu ileri sürülür. Daha geniş bilgi için bkz: Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe ansiklopedisi,** c.2, Remzi Kitabevi, s.310.

[59] Gnostisizm: Bir din çerçevesi içinde, özellikle de Hristiyanlıkta ortaya çıkan ve inanç yerine bilgiyi (gnosis) geçiren öğreti. İnanç yerine geçirdiği bilgide, araştırmaya dayalı bir bilgelik yerine, hakikate yönelik dolayımsız bir görüyle şekillenen bir bilgeliğin savunucusu olan, Tanrı'nın, kişiye Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'nın doğasını, özünü kavrama olanağı veren gizemli bir aydınlanmanın sonucu olarak, tam anlamıyla bilinebileceğini savunan ve dolayısıyla kiliseden ayrılarak kişisel ve gizemli bir bilgiyi resmi dinin dogmalarından üstün sayan anlayıştır. Geniş bilgi için bkz: Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s.382.

[59] Ali b. Ebi Talib'in azatlı kölesi Keysan'ın mensuplarına verilen addır. Keysaniyye ismi, Muhammed b. Hanefiyye'nin imam ve mehdî olduğunu iddia eden ilk Şii Gulat fırkalara verilen ortak bir isimdir. Geniş bilgi için bkz: Şehristani, **Milel ve Nihal,** s.135, Mustafa ÖZ, "Keysaniyye", **DİA**, c. 25, s.362- 364.

İsmail b. Cafer'in mehdiliği oluşturmaktadır. *Karmatiler*'in, konumuz için önemli olan, *Yedi devir* anlayışına daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

İsmailiyye'nin diğer bir kolu olup ilk Şii halifeliği inşa eden *Fatımiler*, ise isimlerini, Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma'dan almıştır. Onlara Ubeydullah el-Mehdi'ye atfen Ubeydiler de denilmektedir. [60]

Hanedanın dördüncü üyesi Muiz, İsmaili düşünceyi, Fatımi ülkesinin dışına yaymak için çaba gösteren ilk Fatımi halife-imamdı.[61] Ancak İsmaili davet, Fatımi toprakları dışında, Müstansır zamanında zirveye ulaşmıştır. Halife Müstansır'ın 487/1094 yılındaki vefatından sonra vezir Efdal b. Bedru'l Cemali iktidarı tamamen ele geçirdi. Halife olması gereken Müstansır'ın büyük oğlu Nizar'ı es geçerek Müstali Billah'ı hilafete getirdi. Bu olay İsmaililer'in, kısa sürede Nizari İsmailiyye ve Müstali İsmailiyye olarak iki ayrı gruba ayrılmasına sebep oldu.[62] Bu iki grup, *İsmailiyye*'nin gerilemesine ve bu fırkada çözülemeyecek problemlere sebep oldu.[63]

Fatımiler'in inanç yapısına bakıldığında genel olarak kendilerinden öncekiler gibi naslarda zahir/batın ayrımı yaptıkları görülmektedir. Ancak *Karmatiler*'in aksine zahir ve batını birbirlerinin tamamlayıcıları olarak kabul ederler. *Fatımiler*, sınırsız bir döngüyü kabul ettiklerinden imamet algısında, seleflerine göre değişiklikler görülmektedir.[64] *Fatımiler*'in *döngüsellik* öğretisine ve bu öğretinin uzantılarına daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

1.4.2.2. Diğer Bâtını Dini Yapılanmalar

Kuşkusuz Bâtını dini yapılanmalardan bahsederken İlk olarak Keysaniyye'yi zikretmek gerekmektedir. *Keysaniyye* fırkası ismini, Hz. Ali'nin Sıffın Savaşında ölen kölesi,[65] Muhammed b. Hanefiyye'nin öğrencisi Keysan'dan veya Hz. Ali tarafından Muhtar es- Sakafi'ye verildiği söylenen Keysan lakabından kaynaklandığı

[60] Mehmet Azimli, "İlk Şii Halife Ubeydullah El- Mehdi ve Fatımi Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **DÜİFD**, c.7 s.1, Diyarbakır 2005, s.60.
[61] Farhad Daftary, **Şii İslam Tarihi,** Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., 2013**,** s.150.
[62] Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s.160.
[63] Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", **FÜİFD**, s.17:2, 2012, s.117.
[64] Tan, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", s.127.
[65] Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.37.

bazı kaynaklarda yer alsa da fırkanın, ismini Becîle kabilesinin azatlı kölelerinden Ebu Amre Keysan'dan aldığı yolunda bir görüş de mevcuttur.[66]

Muhtar es-Sakafi'nin etrafında oluşmaya başlayan siyasi ve inanç yönünden farklı fikirler ortaya koyan *Keysaniyye* fırkasının temelini, Muhammed b. Hanefiyye'nin imam, mehdi, vasi olduğu düşüncesi oluşturmaktadır.[67] Muhammed b. Hanefiyenin ölümünden sonra *Keysaniyye* fırkası, onun ölüp ölmediği, nerde bulunduğu, rec'at edip etmeyeceği ve imamın kim olacağı gibi konularda kendi içerisinde bölünmeler yaşamıştır.[68] *Keysaniyye*'nin kendisinden ayrılan kollarına ve döngüsellik ile ilgili düşüncelerine daha sonraki bölümde değineceğiz.

Bâtıni karakterli bir başka fırka *Nusayrilik*'tir. *Nusayrîlik* III. (IX.) yüzyılda muhtemelen Basra'da doğmuş, İsnâaşeriyye'nin onuncu imamı Ali el-Hâdî en-Nakī ile on birinci imam Hasan el-Askerî zamanında Kûfe ve Sâmerrâ'da yaşamış olan Muhammed b. Nusayr öncülüğünde kurulmuştur. Onun vefatından sonra fırkanın başına sırasıyla Muhammed b. Cündeb (ö. III. yüzyılın son çeyreği), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cenân el-Cünbülânî (ö.287/900), Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdân el-Hasîbî geçmiştir.[69]

Hasîbî'nin Halep'te ölmesi üzerine (ö.346/957 veya 358/969) mezhep içinde Halep ve Bağdat çekişmesi baş göstermiştir. Seyyid Ali el-Cisrî'nin önderlik ettiği Bağdat kolu, Moğol istilası ile yok olmuş, Muhammed b. Ali el-Cillî'nin rehberlik ettiği Halep kolu ise varlığını devam ettirebilmiştir. Hasîbî'den sonra fırka liderliğini sırasıyla Muhammed b. Ali el-Cillî (ö.384/994), Ebu Said Meymun b. Kasım etTaberânî, Hasan b. Mahzun es-Sincârî (646/1248), İbrahim et-Tûsî (750/1349), Hasan el-Acrûd el-Aynî (836/1432), Muhammed b. Yunus Kilâzî (1011/1602), Hüseyin el-Ahmed Hemmîn (1295/1878) devralmıştır.[70]

Nusayrilik, evrende olan her şeyi zahir- batın ayrımı ile ele alan bir inanç sistemine sahiptir. *Nusayrilik*'teki Allah inancı, Hz. Ali'nin Tanrı olduğu

[66] Mustafa Öz, "Keysaniyye", **DİA**, c.25, s.362-364.
[67] Aytekin Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysani Fikirlerin Ortaya Çıkışı", **Marife**, 2015, s.368.
[68] Öz, "Keysaniyye", s.362-364.
[69] İlyas Üzüm, "Nusayrilik", **DİA**, c.33, s.271.
[70] Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik", s.586.

düşüncesine ve "AMS" formülüne dayandırılmıştır. Buna göre Ali Allah'tır. Ali, nurundan Muhammed'i yaratmıştır. Ali "mana"dır; Muhammed ise "isim"dir, Selman-ı Farisi'yi yaratmıştır o da "bab" olarak anılmaktadır.[71] Tanrı-insan, melek ve ahiret konularında oldukça farklı bir yapıda olmasıyla bilinen *Nusayrili*k'in en önemli esaslarından olan *yedi devir, hulûl* ve *tenasüh* gibi düşüncelerine sonraki bölümlerde değineceğiz.

Bâtıni karakterli bir başka fırka ise *Dürzilik*'tir. *Fatımiler*'in altıncı halifesi el-Hâkim Biemrillah döneminde (995/1021) *İsmailiyye* içerisinden çıkan ve Hâkim Biemrillah'ın ilah olduğunu öne süren hem dini hem de siyasi bir fırka olarak *Dürzilik,* el-Hâkimiyye, el-Muvahhidûn, el-Muvahhidûn ed-Durûz, Benû Marûf, Âl-i Marûf, Davetü't-Tevhîd ve en çok da Dürziyye ve Durûz olmak üzere farklı şekillerde adlandırılmıştır.[72]

Dürzi inancın temelini oluşturan Hâkim Biemrillah'a uluhiyyet izafe etme fikrini ilk ortaya atan kişi Hasan b. Haydara el-Fergani'dir. Fergani'nin bir suikaste kurban gitmesiyle, fırkanın başına Neştekin ed-Derezi ve Hamza b. Ali geçmiştir.[73] Hâkim'in ulûhiyetine dayanan *Dürzilik*'i sistemleştiren kişi Hamza b. Ali'dir.

Hâkim'in 411/1021 yılında ortadan kaybolması ve Hamza b. Ali'nin de inzivaya çekilmesiyle birlikte *Dürzilik*'te yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde mezhebin liderliğini üstlenen Ali b. Ahmed Muktenâ Bahâuddin, *Dürzilik*'in fırka olarak sistemli hale gelmesinde Hamza b. Ali'den sonraki en çok katkı sağlayan kişi olmuştur. O da yönetimin baskılarından rahatsız oldukça gaybete girmiştir. Mûktenâ Bahâuddin, en son 434/1042 yılında yazdığı Menşûru'l-ğaybe adlı risalesinde *Dürzilik*'in artık tam olarak sistemleştiğini ifade ettikten sonra gaybete girmiştir. Bundan sonra *Dürzîlik*, Hamza, et-Temimî ve Muktenâ Bahâuddin'in koymuş olduğu hükümlere bağlı kalmış ve *Dürzilik*'e giriş ve çıkış yasaklanmıştır.[74]

Dürzilik'in en önemli akidesi, Hâkim Biemrillah'ın ulûhiyetine iman etmektir. Yeni Eflatunculuktan *İsmailiyye*'ye buradan da *Dürzilik*'e geçtiği görülen

[71]Üzüm, "Nusayrilik", s. 271.
[72] Muzaffer Tan, Geçmişten Günümüze Dürzilik, **e-Makalat Mezhep Araştırmaları**, Güz 2012, s.61-62.
[73] Ahmet Bağlıoğlu, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka planı", **FÜİFD**, S.8, 2003, s.216.
[74]Tan, Geçmişten Günümüze Dürzilik, s.64.

devri kutsal tarih[75] düşüncesiyle *tekammus* inancına daha sonra ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

Bâtınilik çatısı altında zikredeceğimiz diğer bir fırka *Yezidilik*'tir. *Yezidilik*, Sünni âlim Şeyh Adi b. Müsafir'e (ö.557/1162) nispet edilen ve Emevi halifesi Yezid b. Muaviye'nin insanüstü bir varlık olduğunu öne süren, İslam dininin hüküm sürdüğü yerlerde ortaya çıkan, karma bir inanç sistemine sahip bir fırkadır. [76]

Yezidilik, farklı algısı ve kapalı bir yapıya sahip olması sebebiyle her zaman dikkat çekici olmuştur. *Yezidilik*'in menşei konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunları toparlayacak olursak, *Yezidilik*'in Zerdüştlük, Sâbiîlik, Maniheizm[77], Mitraizm[78], Hıristiyanlık, Mistisizm[79] gibi birçok din ve düşünce hareketlerini sentezleyip kendi inanç esaslarını oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak ilk dönem kaynaklar incelendiğinde *Yezidilik*'in Adi b. Müsafir'den önce bir sisteme oturduğu görülmemiştir. Nitekim bu kaynaklarda Yezidilik Adi b. Müsafir ile başlatılmaktadır. Bu sebeple *Yezidilik*'in ilk tohumları Adeviyye tarikatıyla atılmıştır diyebiliriz.[80]

Şeyh Adi b. Müsafir'in vefatından sonra taraftarları vasiyetine dikkate alarak onun yerine yeğeni Ebu'l Berekat b. Sahr'ı getirdiler. Sonrasında Adiy b. Ebi'l Berekat ve daha sonra da Şeyh Hasan b. Adiy b. Ebi'l Berekat (ö. 1254) tarikatın başına geçti.[81] Şeyh Hasan döneminde *Adeviyye Tarîkatı* bâtınî bir vecheye bürünmeye başlamış, kendisi ve taraftarları, siyasî bir güç gibi hareket etme yoluna gitmişlerdir. Ancak daha sonra *Yezîdîler*, Şeyh Adi b. Müsafir'in ve Yezid'in insanüstü varlıklar olduklarına inanmaya başlamışlardır. Bu düşüncelerinden dolayı

[75] Bağlıoğlu, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arkaplanı", s.220.
[76] Metin Bozan, "Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adī b. Musāfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", **AÜİFD** 53:2, 2012, s.27.
[77] Maniheizm: M. 5. veya 3. yüzyıldada iran'da Mani tarafından kurulmuş olan ikici dinsel harekete verilen isimdir. Maniheizm, Zerdüşt inançlarıyla eski Mezapotamya dinlerinin bir sentezinden meydana gelmiştir. Geniş bilgi için bkz: Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s.568.
[78] Mitraizm: Perslerin büyük tanrısı Mithra'ya yer altındaki odalarda ve mağaralarda gizlice tapmayı gerektiren gizemli bir dindir. Mithra, gercekte, İÖ. XIV. yüzyılda Mitanni Hurri'lerin taptığı bir ışık tanrısıdır. Bir kayadan doğduğuna, güneş tanrısının buyruğuyla kozmik boğayı öldürerek dünyayı yarattığına ve güneş tanrısıyla birleşmek üzere göğe çıktığına inanılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Orhan Hançerlioğlu, "Felsefe Ansiklopedisi", s.183.
[79] Mistisizm: Tanrının sezgi yoluyla kavranacağını iIeri süren gizemci bir anlayıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Orhan Hançerlioğlu, "Felsefe Ansiklopedisi", s.166.
[80] Bozan, "Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adī b. Musāfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", s.27.
[81] Mehmet Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları, Belleten Türk Tarih Kurumu, c.52, S.202, s.46-47.

ilk başta Ehl-i Sünnet çizgisinde yapılanmaya başlayan Yezidilik, daha sonra farklı din ve düşünce ekollerinden etkilenerek karma bir inanç yapısına dönüşmüştür.[82] Konumuz için önemli olan *döngüselliğe* ve bu öğretiden yansıyan inançlara daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

Şii gelenek içerisinde 19. Asırda İran'da ortaya çıkan ve Bâtıni karakterli olan bir diğer fırka *Bahailik'*tir.[83] Fırkanın kurucusu olan Mirza Hüseyin Ali'dir.[84] *Bahailik*'in temelini "Beklenen Mehdi" öğretisiyle birlikte "Şeyhilik" hareketi oluşturmaktadır. Şeyhilik hareketinden "Babilik", "Babilik'ten" de "*Bahailik*" ortaya çıkmıştır.[85]

Bahailik, ilk olarak İslam dininden ayrı bir yapılanma değildi. Ancak daha sonra Mirza Hüseyin Ali Bedeşt toplantısında *Bahailik*'in, yeni bir din olduğunu ilan etmiştir. Bir zaman sonra da kendi peygamberliğini duyurmuştur.[86] Mirza Hüseyin Ali, ölümünden önce, 5 Cemâziyelevvel 1260'ta (23 Mayıs 1844) doğan büyük oğlu Abbas Efendi'ye Abdülbahâ lakabını vererek kendisinden sonra halef olarak tayin etmiştir. Abbas Efendi de vefat etmeden öne yerine büyük torunu Şevki Efendi'yi tayin etmiştir.[87]

*Bahailik'*te dini inancının en karakteristik özelliği dinlerin son bulmayacağı görüşüdür. Onlara göre ne Hz. Muhammed son peygamberdir ne de İslam son dindir. Yani, Allah'ın peygamber göndermesinin son bulacağı söz konusu değildir.[88] *Bahailik*, peygamberlik inancını *binyılcı* (*millenialist*) bir görüş vardır. Konumuz için önemli olan bu *binyılcı* (*millenialist*) düşüncesine daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

---

[82]Ferzende İdiz, "Adi b. Müsafir, Adeviyye Tarikatı ve Yezidilik", **Ekev Akademi Dergisi**, s.55, 2013, s.196.
[83] Ethem Ruhi Fığlalı, Ramazan Şimşek, "Bahailik ve Kitabu'l Akdes (Türkçe Çeviri)", **Mezhep Araştırmaları**, c.3, 2010, s.7
[84]Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahailik", DİA, c.4, s.464-468.
[85]Fığlalı, "Bahailik", s. 464-468.
[86]Muhammed Fatih Demirdağ, "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik", **İslami Araştırmalar,** c.28, 2017, s. 393.
[87] Fığlalı, "Bahailik", s.466.
[88]Hacı Çiçek, "Bahailik, Bahailiğin görüşleri, İslam Düşüncesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar", **Kilis 7 Aralık üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c.3 S.6, 2017, s.142.

Bâtıni karakterli dini yapılanmalar arasında ele almamız gereken fırkalardan biri de *Alevilik/ Bektaşilik'tir. Alevilik* özel anlamda *Kızılbaşlığı* genel anlamda ise hem *Kızılbaşlığı* hem de *Bektaşiliği* kapsayan çatı bir kavramdır.

Kızılbaşlık, Türk tarihinin en önemli göç dalgalarından birisinin sonucu olarak ortaya çıkmış olan, temelinde Türk kültürü, vahdet-i vücud görüşünü benimseyen, fazla mezhep kaygısı taşımayan sufilikle yoğrulmuş yüzeysel bir Müslümanlık ve yoğun Ehl-i Beyt sevgisi olan, sosyo-politik bir farklılaşma hareketidir.[89]

Bektaşilik ise, Ehl-i Beyt sevgisini ve ona bağlılığı esas alan Hacı Bektaş Veli'nin yolundan ilerleyenlerin sahip oldukları öğretileri ifade etmekle[90] beraber Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olan ve Yeniçeri Ocağı ile ilişkilendirilerek resmi bir nitelik kazandırılan tarikate verilen addır. *Bektaşilik*'in tarihine baktığımızda 1200'lü yıllarda Hünkâr Bektaş Veli tarafından temelleri atılmış daha sonra Balım Sultan gibi kişilerle de sistemleştirilmiştir.[91]

Bektaşilik, 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına kadar Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiştir. Yeniçeri Ocağının kapatılmasının ardından Bektaşi tarikatı yasaklanmış ve tekkeleri yıkılmıştır. Bu olaydan sonra *Alevi-Bektaşi*'lerin, devlete karşı tepkileri değişmiş, bu iki zümre arasında yakınlaşma başlamıştır. Hz. Ali ve genel olarak Ehl-i Beyt sevgisi *gibi Alevilik*'in öğretilerine bağlı olmaları sebebiyle *Alevilik- Bektaşilik* arasında çok büyük bir farktan söz edilememiştir.

Alevi-Bektaşi inanışında, sağlam bir tevhid inancı vardır. Bu tevhid anlayışının temelinde Bâtıni bir tasavvufi anlayış vardır. *Alevî- Bektaşi*lik'in Tanrı tasavvurunda hep birlikte anılan Allah-Muhammed-Ali öğretisi önemli bir yer tutmaktadır. *Alevî- Bektaşi* inancında konumuz için gerekli olan devir inancının tezahürleri olan *hulûl* ve *tenasüh* anlayışlarına daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

---

[89] Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", **İslamiyat**, s. 3, 2003, s.111.
[90] Ahmet Günşen, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında "Alevi- Bektaşi" Anlamlı Söz Varlığı Üzerine", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, c.52, Ankara 2009, s.102.
[91] Mehmet Yazıcı (Ed.), **Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu**, c.2, Bingöl Üniv. Yayınları, Ekim 2014, s.519.

İzlerine İran'da yüz yıl öncesinde rastladığımız *Bâtını* dini yapılanmalardan biri de *Yarsanilik*/*Ehl-i Hak*'tır. Birbirinden farklı dinlerin ve hareketlerin etkisiyle karma bir inanç olarak karşımıza çıkan *Yaresanilik*'in mensupları, kendilerini *Yari dini* (yerel dilde *"Din-i Yar-i"*) mensupları olarak tanımlamışlarsa da bazı kaynaklarda Yarsan Alevileri olarak isimlendirilmişlerdir. Bunun yanında İran'da *Ehl-i Hak, Ali İlahi* ve *Tayfa* gibi isimlerle isimlendirilen Yarsan inanışı mensupları için Irak'ta *Kakai'ler* olarak da bilinmektedirler.[92]

Bugünkü biçimiyle *Yaresan* inancının kökleri, bazı kadim İrani unsurlara dayanır.[93] *Yaresaniler'*in kaynaklarında fırkanın ilk kurucusu olarak "Behlül" isimli bir şahıstan bahsedilir.[94] Bu kaynaklara göre ikinci önder "Şah Fezl"dir. 10. Yüzyılda yaşadığı varsayılan Şah Fezl hakkında hiçbir tarihsel bilgi yoktur. 11. yüzyılda yaşadığı varsayılan Ehl-i Hak azizi Şah Hoşin'dir. *Yaresaniler'*in kaynaklarında, fırkanın birçok inanç esasının Şah Hoşin zamanında sistemleştiği ifade edilmektedir.[95] 14-15. yüzyıllarda İran'da yaşamış olan Sultan Sahak ya da Seyyid İshak ismiyle tanınan şahış[96] *Ehl-i Hak* inancına bugünkü halini veren kişi olarak kabul edilmektedir.[97]

Yaresanilik/ Ehl-i Hak, temel görüşlerinde aşırılıkların olduğu Bâtıni sufi bir harekettir.[98] *Yaresanilik'*te dikkat çeken inanışlar *döngüsel zaman* anlayışı, *binyılcılık, hulûl* ve *reenkarnasyon* / *tenasühtür*.[99] *Yaresanilik'*in temel prensiplerini oluşturan bu anlayışları daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

---

[92] İsmail Numan Telci, "Bir Etno- Dini İnanış Olarak İran'daki Yarsan İnancı", **Mezhep Araştırmaları Dergisi,** c.10, 2017, s.436.
[93] Khanna Omarkhalı, **Kürdistan'da Dini Azınlıklar**, İbrahim Bingöl (Çev.), Avesta yay., 2014, s.47.
[94] Ancak bahsi geçen Behlül'ün kim olduğuyla ilgili detaylar bulunmamaktadır. Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.91.
[95] Ali Rıza Özdemir, "Alevilik ve Ehl-i Hak (Yaresan): Benzerlikler ve Farklılıklar", **Alevilik Araştırmaları Dergisi**, c.10, 2015, s.257-258.
[96] Telci, "Bir Etno- Dini İnanış Olarak İran'daki Yarsan İnancı", s.437.
[97] Özdemir, "Alevilik ve Ehl-i Hak (Yaresan): Benzerlikler ve Farklılıklar", s.257-258.
[98] Ali Zeynel, **"Kakaiyye Hareketi",** (Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bil. Enstitüsü, Ankara 2004, s.40.
[99] Telci, "Bir Etno- Dini İnanış Olarak İran'daki Yarsan İnancı", s.439-440.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARDA DÖNGÜSELLİKLE İLGİLİ UNSURLAR

Döngüsellik ve ilgili unsurlar Felsefe ve dini yapılanların ele aldığı en önemli problemlerden birisidir. Bu hususta özellikle zaman ön plana çıkmaktadır. Zaman algısı konusunda iki tür yaklaşımdan bahsedilir. Bunların ilki *düz/çizgisel/ linner zaman* diğer ise *döngüsel/ devirli zamandır*.

Düz/ çizgisel / linner zaman anlayışı ile ilgili tartışmalar, 16. 17. Yüzyıllarda "tarihte bir ilerleme var mıdır?" sorusunun ortaya atılmasıyla başlamıştır. Bu soru, yaşanan bütün olayların sadece bir kereliğine meydana gelmesi ve bu olayların bir çizgi üzerinde akıp gittiği düşüncesinden yola çıkarak ortaya atılmıştır. Burada ilerleme, belli dönemlerde ortaya çıkmış olan gelişmeleri ifade etmektedir. Tarihe ilerlemeci bir yaklaşımla bakmak, onun sonlu bir amacı olduğunu ve bu amacına ulaşabilmek için dinlerden yararlanmaktadır. Bu durum daha çok Ortaçağda, Yahudilik'in etkisinin görüldüğü Hristiyanlık'ta görülmüştür.[100] Bu yüzden *Düz/ çizgisel / linner* zaman anlayışı dinlerde hakimdir ve bir tarihsellikten bahsedilir.[101]

Bu görüşü felsefi açıdan sistemleştiren ilk filozof St. Augustinus'tur. Ona göre, süreç, insanın işlediği günahlar sonucunda düşmesiyle başlayacak Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için tekrar gelmesiyle sona erecektir. Ve bu süreç sadece bir

[100] Kubilay Aysevener, Müge Barutça, **Tarih Felsefesi**, Cem Yayınevi, İstanbul2003, s.31.
[101] Feyza Ceyhan Coştu, "Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, S.2, s.660.

kerelik meydana gelecektir.[102] Nitekim *Düz/ çizgisel / linner* zaman anlayışında tekrar ve tekerrür söz konusu değildir[103]

Döngüsel/devirli zaman düşüncesine Hint coğrafyasında MÖ 5000-4000'li yıllarda, Mezopotamya'da ise MÖ 2000'li yıllarda rastlandığı söylenmektedir. Böyle bir görüşün ortaya çıkmasının nedeni, göksel cisimlerin düzenli hareketleri ile ilgili gözlemlerin, yeryüzünde olup biten diğer olaylarla ilişkilendirilmesine bağlanılabilir.[104] Muhtemelen dünyanın kendi etrafında dönmesi ve bu dönüşte Dünyanın ilk dönmeye başladığı yere gelmesi, zamanın döngüselliğini ve asla tükenmeden devam edeceği düşüncesini doğurmuştur.

Reel hayatta söz konusu döngüselliğinde temel rol güneş ve hareketleri ile ilgilidir. Bilimin gelişmediği ve Dünyanın kendi etrafında döndüğü keşfedilmeden önce insanlar güneşin doğuş ve batışından yola çıkarak zamanı tespit etmeye çalışmışlardır. Onlara göre güneşin doğuşu günün başlangıcını, güneşin batışı ise günün bitişini işaret ederdi. Bir sonraki gün güneşin doğuşuyla yeni bir başlardı bu da zamanın bir döngü şeklinde akıp gittiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. [105]

Ayın evreleri yani ayın ilk hali, büyümesi, dolunay, görünmez olmaya başlaması, üç gece sonra yeniden görünmesi de döngü kavramının geliştirilmesinde büyük rol oynamıştır. Nitekim insanlığın doğumu, büyümesi, gerilemesi (yıpranması) ve yok oluşu ayın devrelerine benzetilmektedir. Buna göre nasıl ki ay şekil değiştirip görünmez bir hale gelse de tekrar gün yüzüne çıkıyorsa insan da ayın evreleri gibi ortadan kaybolsa da yok olmayacaktır.[106]

Döngüsellikte bir başlangıç ve bir sondan bahsetmek mümkün değildir. Zira burada, zamanın ne zaman yaratıldığı konusu değil, tekrarlanması ön plandadır.

---

[102] Aysevener, Barutça, **Tarih Felsefesi**, s.32
[103] Abdulkadir Çüçen, "Ortaçağ Felsefesinde Zaman Kavramı", **Felsefe Dünyası**, S.20, 73.
[104] Mezopotamya'daki döngüsel/devirli zaman algısıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Aysevener, Barutça, **Tarih Felsefesi**, , s.15.
[105] Coştu, "Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi",656.
[106] Mircea Eliade, **Ebedi Dönüş Mitosu**, Ümit Altuğ (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 1994, s.90.

Döngüsellik, olayların tekrarlanması ve yaşanan olayların aynı sonuca çıkması nedeniyle*, döngüsel/devirli zamanda düz/ çizgisel / linner* zamanda öngörülen bir adaletten ve yenilikten bahsetmek zorlaşmaktadır.[107]

Antikçağ düşünürlerine baktığımızda doğanın değişmeyen bir düzenlilik ile devindiği anlayışını benimsediklerini görürüz. Onlar, doğanın değişmeyen bir düzenlilik ile devindiği anlayışını tarihe aktarıp tarihi sonsuz bir döngüsel süreç olarak anlamışlardır. Örneğin Stoalılar[108], "İnsan yaşamı hep aynı kalan doğanın bağrından fışkırır. Sonunda yine doğanın kucağına döner" derken zamanın döngüselliğine değinmişlerdir. Platon, idealar kuramında dile getirmiş olduğu düzenliliği, değişmezliği göğün dairesel düzenli deviniminden çıkarsayarak, bu gözlemini evrenin sonsuz bir şekilde dönüp duran bir anlamda da kendini yenileyen düzenine indirgemiştir. Dairesel devinimim mükemmelliği daha sonra Aristoteles tarafından da dile getirilmiştir: "Dairesel devinimin dışında hiçbir devinimde ne süreklilik ne de sonsuzluk olasıdır. Dairesel devinim düz çizgi üzerinde olandan önce gelir, çünkü yalındır, mutlaktır ve daha mükemmeldir."[109] Hinduizm, Budizm, Caynizim gibi dinlerin yanında İran, Çin ve Eski Yunan düşüncesinde de döngüsel bir zaman düşüncesi bulunmaktadır[110]

İnsanlığın yok oluşu ve yeniden ortaya çıkışına ilişkin bu döngüsel anlayış tarihsel kültürlerde de sürmüştür. M.Ö. üçüncü yüzyılda Berossus, Kildani[111] "Büyük Yıl" öğretisini tüm Helen dünyasına yayılacak bir biçimde popülerleştirmişti. Bu

[107] Coştu, "Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi", s.660. Döngüsel zaman tasavvuru ve adalet anlayışı hakkında bkz. Halide Rumeysa Küçüköner, **Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedîlerin Mirza Gulam Ahmed Telakkisi** (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018), s. 37-38.

[108] Stoalılar: M. Ö. 336-264 yılları arasında yaşamış olan Zenon tarafından kurulmuş ve Hellenistik dösnemde etkili olmuş bir felsefe okuludur. Daha geniş bilgi için bkz: Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s.806, Orhan Hançerlioğlu**, Felsefe Ansiklopedisi**, Remzi Kitabevi, s.169.

[109] Aysevener, Barutça, **Tarih Felsefesi**, s.18-20.

[110] Aysevener, Barutça, **Tarih Felsefesi**, s. 20; Küçüköner, Halide Rumeysa, "Hint Alt-Kıtasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü" **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)**, Mayıs-2018 Cilt:10 Sayı:2 (20)/May-2018 Volume:10 Issue:2 (20) , s. 615.

[111] Keldani: Milâttan önce II. binin sonunda Güney Mezopotamya'ya gelen ve zamanla Yeni Babilonya İmparatorluğu'nun hâkim sınıfını teşkil eden bir kavimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kadir Albayrak, "Keldaniyye", DİA, c. 25, s.207-210.

öğretiye göre, evren ebedidir, ama her Büyük Yıl'da periyodik olarak yok edilip yeniden kurulur.[112]

Tezimizin konusu olan Bâtıni düşünce sisteminin arka planını, ortaya çıktıkları ve yayıldıkları İran, Irak, Suriye, Horasan, Hindistan ve Türkistan gibi bölgelerde temas kurup etkileşime girdikleri, Hermetizm, Gnostisizm ve Hinduizm gibi inanç sistemleri oluşturmaktadır. Bâtıni düşünceye etki eden diğer bir akım, çeviri faaliyetleriyle İslam topraklarına aktarılan Yeni Eflatunculuktur. Bütün düşüncelerin kozmik anlayışları, zahir/batın düşünceleri ve özellikle tarihi devirlere ayırma şeklindeki *döngüsel/ devirli zaman* görüşleri *Bâtınıyy*e'yi oldukça etkilemiştir.

Bâtıni zaman anlayışının temelini oluşturan *döngüsellik* konusu, *yedi devir anlayışı Milenyumculuk/ Binyılcılık/ Yüzyılcılık ve* bu düşüncelerin bir uzantısı olarak da *tenasüh/ Ruh göçü/ Reenkarnasyon, Hulûl* gibi inanışlardır.

1.1. İlk Dönem Gulat Şii Hareketlerde Devirli Zaman, Tenasüh ve Hulûl

İlk dönem Gulat Şii Hareketlere baktığımızda bir çeşit ruhun döngüselliği olarak kabul edeceğimiz *tenasüh* ile *hulûl* öğretilerinin iç içe olduğunu görmekteyiz.

İlk Dönem Gulat Şii Hareketler, itikadi düşüncelerini Irak mevalisinde görülen Ârâmi-Hıristiyan tesiri ile İran'da bulunan eski inanışlardan almışlardır.[113] Bunların üzerinde fikir birliği ettikleri husus, dinin bir kişiye itaatten ibaret olduğudur. Ancak bazı gruplar, kıyamet konusunda farklı düşünceler benimsemişlerdir. Bazıları da *tenasüh* ve *hulûl* gibi düşüncelere yönelmişlerdir.[114]

İlk Dönem Gulat Şii Hareketlerin döngüsellik anlayışlarının tezahürlerine bakacak olursak ilk olarak Harbiyye fırkasını ele almamız gerekir. Çünkü Harbiyye fırkasının öncüsü İbn Harb'in, Şii/Bâtıni düşünceye *devirli zaman* ve *tenasüh* gibi inançların girmesinde önemli bir rolü olduğuna inanılır.[115] Harbiyye'ye göre, imamet sürekli tekrarlanan ve *tenasüh* ile intikal eden bir olgudur. Buna göre Allah'ın ruhu

[112] Eliade, **Ebedi Dönüş Mitosu,** s.90.
[113] Öz, "Keysaniyye", s.362-364.
[114] Şehristani, **Milel ve Nihal**, s.135-136.
[115] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 106.

Nebi'ye, Nebi'nin ruhu Ali'ye, Ali'nin ruhu Hasan ile Hüseyin'e, Hüseyin'in ruhu da Muhammed el-Hanefiyye'ye geçmiş olmaktadır. Bu durum Harbiyye fırkasının öncüsü olan Abdullah b. Amr b. Harb'e kadar böyle devam etmiştir.[116]

Abdullah b. Muaviye'yi imam kabul eden Cenahiyye fırkası da *tenasühe* inanmış ve Allah'ın imamlara *hulûl* etmiş bir nur olduğunu iddia etmiştir.[117] Onların *tenasüh* inancına göre, ruh, beden öldükten sonra başka bir bedene geçer. *Tenasühün* sadece insanlarda gerçekleşeceğine inanan Cenahiyye fırkasına göre cennet ve cehennem de bu dünyadadır. Bu düşünce onların kıyameti inkâr etmelerine sebep olmuştur.[118] Muaviye adıyla da bilinen bu grup ilahi ruhun *tenasüh* ile imamlara geçtiğini, Abdullah b. Muâviye'nin hem peygamber hem ilah olduğunu ve gaybı bildiğini savunmuşlardır.[119] *Keysaniyye*'nin diğer bir kolu olan Kerbiyye fırkasının bir kısmı da Muhammed b. Hanefiyye'nin ruhunun, oğlu Abdullah'a geçtiğine inanmışlardır.[120]

Bey'an b. Seman' ın taraftarlarının oluşturduğu Beyaniyye fırkasına göre, Hz. Ali'ye ilahi bir parça ya da cüz *hulûl* etmiştir. Hz. Ali, bu cüz sebebiyle gaybı bilmiştir. Bey'an b. Seman, daha sonra ise kendisine *tenasüh* yoluyla ilahi bir cüzün intikal ettiğini ileri sürmüştür. Bu sebeple imam ve halife olma hakkına sahip olduğunu savunmuştur.[121]

Ebu'l-Hattab'ın fırkası *Hattabiyye* de özellikle İsmailililer'in döngüselliği benimsemesinde önemli bir role sahiptir.[122] *Hattabiyye* fırkasında Döngüsellik anlayışı çerçevesinde devircilik, tenasüh ve *hulûl* gibi fikirler de bulunmaktadır.

Hattabiyye'ye göre, Ebu'l-Hattab, Cafer es-Sadık'ın temsilcisi ve Sadık'ın halefidir. Cafer, Ebu'l-Hattab'a Allah'ın en büyük ismini (ism-i azam) öğretmiştir. *Hattabiyye*'ye göre bütün imamlar peygamber statüsündedirler.[123]

---

[116] Hasan Kurt, Şia'da Hulûl Anlayışının Etkileri", **HÜİFD**, c.10, 2011, s.24.
[117] Öz, "Keysaniyye", s.362-364.
[118] Şehristani, **Milel ve Nihal**, s.139.
[119] Öz, "Keysaniyye", s.362-364.
[120] Atay, **Ehl-i Sünnet ve Şia**, s.41.
[121] Şehristani, **Milel ve Nihal**, s.140.
[122] Tan, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", s.628.
[123] Onat, "Hattabiyye", s.492-493.

Zamanın *döngüsel/ devirli* olduğuna inanan *Hattabiyye*'nin devir inancına göre, her devirde bir "natık" ve "sakit-samit" denilen imamların olması gerekir.[124] Natık imam gaybete girdiğinde imamet, samit imama geçer ve bu imam, natık gaybetten dönene kadar sessizliğini korur.[125] Hz. Muhammed'in natık olduğu devrin samiti Hz. Ali'dir. Daha sonra Hz. Ali natık konumuna geçmiştir. Bu durum Cafer es-Sadık' a gelinceye kadar bütün imamlar için de geçerlidir. Ebu'l-Hattab da Cafer zamanında susan bir imam yani "samit" iken ondan sonra konuşan imam yani "natık" konumuna geçmiştir.[126]

Onlara göre iman yedi derece olup yedincisi, bilginin son aşamasına yükselmektedir. Her bir devir, on bin sene olup *yedi devirden* oluşmaktadır. *Yedi devir* tamamlandığında bir tam dönüş/tur olmaktadır. Bir tam tur yetmiş bin senedir. Yetmiş bin senede kişi arif olur. Artık ona perde açılır ve hakikati görmeyi engelleyen her şey ortadan kaldırılır.

Hattabiyye fırkasında *döngüsel zaman* ile ilişkili olan tenasüh inancı da vardır. Onlara göre kendilerinden olan bir kişinin ruhu yedi bedende yaşamaktadır. Mümin olarak kabul edilen kişinin ruh göçü, bir gömlekten başka bir gömleğe geçiş gibi olacaktır. Ancak kendilerinden olmayan kişilerin ruhu insani veya gayri insani olsun bütün bedenlere geçecektir. [127]

Hattabiyye fırkasının temel inançlardan biri de *hulûldür.* Onlara göre, Allah önce Ali'ye, daha sonra sırasıyla Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bakır ve Cafer es-Sadık'a *hulûl* etmiştir. Kendisine intikali açısından Cafer'in ilahlığını pekiştirmek için Ebu'l-Hattab, bu iddiası ile *hulûl* öğretisini ilk olarak ortaya atan kişi olarak kabul edilmektedir.[128]

Hattabiyye ve ondan ayrılan kollarında *hulûl* anlayışının birçok örneğini görebilmekteyiz. Örneğin; *Hattabiyye*'nin, Muammer adında bir şahsı imam olarak kabul eden, Muammeriyye adıyla anılan fırka, Cafer es- Sadık'ın Allah olduğunu ve imamların bedenlerine giren bir nur olduğunu, bu nurun Cafer den çıkıp Ebu Hattab'a

[124] Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.177.
[125] Şenzeybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", s.103.
[126] Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.177.
[127] Kummi, Nevbahti, **Şii Fırkalar**, s.161.
[128] Onat, "Hattabiyye", s.492-493.

girdiğini ve ondan çıkıp Muammer'e girdiğini, Cafer ve Ebu Hattab'ın meleklere karıştığını ve Muammer'in de Allah olduğunu iddia etmişlerdir. Yine *Hattabiyye*'nin bir kolu olan Beziğiye fırkası, kurucusu olan Beziğ b. Musa'nın bir peygamber olduğunu, insanların Tanrı'yı Cafer es-Sadık'ın suretinde gördüklerine inanmışlardır.[129]

Hattabiyye'nin taraftarlarının oluşturduğu bir başka fırka olan Muhammise'ye göre, Allah Muhammed'dir ve O, beş surette görünmüştür; Muhammed, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin. Onlar, son dördünün hakiki şahsiyetler olmadığını, Muhammed'in ise gerçek şahsiyet olduğunu, ilk defa çıkıp konuşanın o olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aynı zamanda onun, kadın, erkek, çocuk, delikanlı ve yaşlı gibi istediği surete girebileceğini, bazen baba, bazen evlat, bazen ana suretinde görünebileceğini, ancak kendisinin ne doğmuş ne de doğurmuş olduğunu savunmuşlardır.[130] Onlara göre Muhammed'in Allah olarak insan suretinde ortaya çıkmasının çok faydası vardır. Bunun sayesinde, Allah, yaratıklar ile kolayca anlaşabilmiş, ünsiyet sağlamış ve insanların kendisinden ürkmelerini engellemiştir. Muhammed'in Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa olarak bütün milletlerde daima zuhur ettiğini, dünyadaki bütün hükümdarların, Muhammed olduğunu, her zaman ve mekânda yaratıklarına nur olarak gözüktüğünü düşünmüşlerdir.[131]

Hattabiyye'nin temel görüşlerinden biri de *tenasühtür*. *Tenasüh* öğretisini özellikle *Hattabiyye*'nin Muammeriye kolunda görebilmekteyiz. Onlar, kendilerinin ölmeyeceğini, bedenleri ile göğe yükseleceklerine inanmışlardır. Bunun yanında ruhun bir bedenden başka bir bedene göç ettiğini iddia etmişlerdir.[132] *Tenasüh* inancına paralel olarak dünya yok olmayacaktır. Cennet insanların iyilik ve güzellikle karşılaşması iken cehennemin ise insanların kötülükle karşılaşmasıdır.[133]

[129] Hüseyin Atay, **Ehl-i Sünnet ve Şia**, AÜİFY, s.48.
[130] Onat, "Hattabiyye", s.492-493.
[131] Atay, **Ehl-i Sünnet ve Şia**, s.50.
[132] Atay, **Ehl-i Sünnet ve Şia**, s.48.
[133] Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.177.

1.2. Karmatiler'de Yedi Devir

Karmati düşüncesinin dayandığı ilk İsmaili fikirler, Maniheizm[134], Sabiilik, Deysaniyye[135] gibi fikirlerin İslam düşüncesiyle harmanlanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bunların yanında ilk *İsmaililer*, zaman ve sonsuzluk düşüncelerinde Helenizm, Gnostisizm ve İslam'dan önceki İbrahimi dinlerden de etkilenmiştir. *Karmatiler* de Şii Gulat hareketlerden etkilenip itikatlarına yerleştirdikleri döngüsel bir din-tarih yorumu ve gnostik/irfani kozmolojik anlayışı devam ettirip, zamanı, bir başlangıcı ve bir sonu olan ardışık ve devirler dizisi olarak kavramışlardır.[136] Onlara göre âlem, yaşanan hadiselerin zaman zaman tekrar yaşanmasının toplamıdır.[137]

Karmatiler, *döngüsellik* anlayışının sonucu olarak tarihi *yedi devre* ayırmışlardır. Bu devirlerin her biri "natık" (Konuşan) adı verilen peygamberler tarafından başlatılır. Onlara göre, ilk altı devrin "natık" konumundaki "Ulu'l-azm" diye nitelendirilen peygamberleri şunlardır: Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed. Bu natıkların her biri, kendi devirlerinin şeriatının batınında gizli olan hakikatleri tevil etmesi için "fatık" (sözü açan)[138] "samit", "esas" ya da "vasi" adı verilen bir vekile sahiptiler. İlk altı devrin vasileri sırasıyla; Şis, Sam, İsmail, Harun veya (Yuşa), Şemunus- Safa, Ali b. Ebi Talib idi. Her bir devirde, o devrin vasisinden sonra kendilerine "mutim" denilen yedi imam gelmekteydi. Mutim denilen kişilerin görevi, kendi dönemlerinin şeriatını her açıdan korumaktır. Her devirde yedinci imam olan kişi bir sonraki devrin natıkı olurdu ve önceki şeriatı ortadan kaldıracak yeni bir şeriat getirirdi. Natıkın yokluğunda onu on iki bölgede on iki "hüccet" temsil etmekteydi. Bu altı devir "setr devri" olarak adlandırılırdı. Bu öğreti, tarihin son devri olarak kabul edilen yedinci devirde farklıydı. Altıncı devrin natıkı Hz. Muhammed idi. Bu dönemin yedinci imamı ise Muhammed b. İsmail idi.[139] Muhammed b. İsmail, natık ve vasinin vasıflarını kendisinde birleştirecek ve aynı zamanda son imam olacaktı. O, dünyanın son devrini başlatacaktı. Yeni bir din

[134] Maniheizm: M. 5. veya 3. yüzyıldada iran'da Mani tarafından kurulmuş olan ikici dinsel harekete verilen isimdir. Maniheizm, Zerdüşt inançlarıyla eski Mezapotamya dinlerinin bir sentezinden meydana gelmiştir. Geniş bilgi için bkz: Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s.568.
[135] Deysâniyye, Süryânî gnostisizmi, İran kozmolojik nazariyeleri ve Yunan atomizminden derlenmiş bir sistemdir. Geniş bilgi için bkz: Mustafa Öz, "Deysaniyye", **DİA**, c.9, s.270.
[136] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.212.
[137] Louis Massignon, "Karmatiler", **İA**, c.6, s.355.
[138] Bağdadi, **Mezhepler Arasındaki Farkla**r, s. 204.
[139] Avcu, **Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci, s.**236.

getirmeyecekti. Bunun yerine daha önce gelen ilahi mesajların arkasında gizli, Bâtını olan, yalnızca seçkinlere açıklanan bütün hakikatleri tam olarak açığa vuracaktı. Hakikat tam olarak bilinecekti ve manevi bilgi devri başlayacak, Muhammed b. İsmail, dünyayı adaletle yönetecekti. Kıyametin imamı (Kaimü'l kıyame) olacak ve onun devri, zamanın ve insanlık tarihinin sonuna işaret edecekti.[140] Bu devre "keşf devri"[141] denilmektedir. *Karmatiler*'in bu düşüncelerinde yola çıkarak sınırlı bir *döngüsel/ devirli zaman* anlayışının var olduğunu söyleyebiliriz.

Karmatiler'de, natık, Allah'ın kendisine vahyettiği bilginin zahirini insanlara bildirmekle görevlidir. Samit ise bu zahiri bilginin batınını insanlara ulaştırmakla yükümlüdür. Ancak bu durum natıkın Bâtını ilme sahip olmadığı anlamına gelmez. Çünkü burada dikkat edilecek husus, aralarında bir iş bölümünün olmasıdır. Bu bilgilerden yola çıkarak Karmatiler'de Natık ve samitin birbirini tamamlar nitelikte olduğuna ulaşabilmekteyiz.[142]

Karmatiler'e göre Yüce Tanrı, Mutlak Bir ve idrakin ötesinde bir aşkın varlıktır. Mutlak Bir, iradesiyle *Kaf* ve *Nun* harflerinden oluşan *kûn* (ol)! emriyle bir nur yarattı. İkinci *kûn!* emriyle maddi evrenin ilk suretini inşa edecek olan *kûni (sabık)* meydana geldi. Yine Tanrı'nın emriyle *kûni,* bu suretlere şekil ve düzen veren *kader*'i (*Tali*) yarattı. *Kûni ve kader* birlikte yedi yüce harfi (kef, vav, nun, yâ, gaf, dal, râ) oluşturdular. Bu yedi harf cismani âlemde yedi Natık peygamber ve onların şeriatlarına karşılık gelmekteydi.[143]

Karmatiler'de döngüsel/devirli zaman anlayışının bir uzantısı olan *tenasüh* inancının olup olmadığı ile ilgili farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre, *Karmatilerin* İhvân-ı Safa'nın Resaʾil adlı eserinde kıyamet düşüncesi sıradan insanlar için söz konusudur. İlim sahibi seçkin insanların (havas) bu düşünceleri benimsemesi doğru değildir.[144] Ancak İhvan-ı Safa, risalelerinde *tenasüh* kavramını değil de aynı manada başka kavramlar kullanmışlardır. Bunlar, "İntikal"- "geçişme", "neş'e"-

[140] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.214.
[141] Avcu, **Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci, s.**236
[142] Muzaffer Tan, "İsmaili Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci", **Dini Araştırmalar**, c.18, 2015, s.88.
[143]Ali Avcu, Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.10, 2010, s.230
[144]Sabri Hizmetli, "Karmatiler", **DİA** c.24, s.510-514.

"yeniden-ikinci kez ortaya çıkış", "istihale" gibi kavramlardır. Buna göre ruh, vakti geldiğinde bedeninden ayrılıp başka bedenlere geçebilmektedir.[145]

İhvan-ı Safa, insan ruhunun daima bir yolculuk halinde olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yolculuk ruhun arınıp kemale erinceye kadar devam edeceğini öne sürmüşlerdir.[146]

Karmatiler'in Cennet- Cehennem tasavvurlarından yola çıkarak onlarda *tenasüh* inancının var olduğunu savunanlar da olmuştur. Onlara göre cehennem, günahkâr kişilerin ruhlarının bu dünyada hayvan cesetlerine girmesiyle yaşayacakları ıstırabı temsil etmektedir. Bunun yanında cennet ise iyi amel işleyenlerin her zaman nimetlendirilmesi ve musibetlerden korunması demektir. Diğer bir görüşe göre İsmaililer, ruhların imamı tanıma olgunluğuna ulaşıncaya kadar doğum ve ölüm arasında gidip geldiklerine inanırlar. İmamı tanıma olgunluğuna ulaşan ruhlar nur âlemine yükselirler. Ancak insan ruhunun hayvan bedenine geçtiğine inanmazlar.[147] Başka bir görüşe göre de *Karmatiler,* tenasüh inancına sahip olan Şii gulat fikirleri eleştirmişlerdir. Bu görüşü savunanlara göre *Karmatiler*, iyi insanlar şöyle dursun kötü insanlar için dahi ruhun herhangi bir bedene geçtiğine inanmadıklarını iddia etmişlerdir.[148]

1.3. Fatimiler'de Sonsuz Yedi Devir

286/899 yılında *İsmailiyye*'nin yaşadığı bölünmeyle ortaya çıkan *Fatımiler* genel olarak ilk dönem İsmaili öğretinin çerçevesini korumuşlardır. Ancak İlk Fatımi halifesi Ubeydullah, imamet öğretisinde yaptığı değişiklikler dikkat çekmiştir. İlk *İsmailiyye*'nin, Muhammed b. İsmail'in Mehdi-Kaim oluşuna dayanan ve imametin ondan sonra devam etmeyeceğini kabul eden yaklaşımı ve buna paralel olarak *yedi devirli döngüsel* din tarihi anlayışları değişikliğe uğramıştır. Yapılan bu

[145] Hizmetli, "Karmatiler", s.510-514.
[146] Eyüp Bekiryazıcı, "Bazı İslam Filozoflarının Tenasüh Nazariyesine Yaklaşımları", **Marife**, s.1, 2008, s.208-209.
[147] Ömer Uluçay, "**Nusayrilik İnanç Esasları ve Tenasüh**, Karahan Yayınları, Adana 2003, s.313.
[148] Massignon, "Karmatiler", s. 358.

değişikliklerle Muhammed b. İsmail, Mehdi-Kaim olarak değil, sadece Muhammed devrinin yedinci imamı olarak görülmekteydi.[149]

Fatımiler, *İsmailiyye*'den kalan *yedi devirli döngüsel zaman* görüşünü korumuştur. Onlarda da her biri bir natık tarafından başlatılıp yönetilen yedi devir inancı bulunmaktadır. Ancak imamet iddiaları nedeniyle bu düşüncelerinde bazı değişikliklere gitmişlerdir. Değişiklik yaptıkları hususlar; altıncı devrin süresi, bu devirdeki imamların sayısı ve işlevleri, Kaim Mehdi'nin kim olduğu ile ilgilidir. *Fatımiler*, Mehdi'nin gelişinin gerçekleşmemesi üzerine süreleri devamlı uzatılan ve yedi kişiden oluşan daha fazla imam gruplarına izin vermişlerdir. Bu durumla birlikte tarihin son devrini başlatacak olan Mehdi'nin gelişi daha da uzak bir tarihe ertelenmiş oldu.[150]

Fatımiler'in dördüncü halifesi Muiz döneminde (341-365/953-975)[151] Farklı bir durum yaşanmıştır. Bu dönemde Muiz, hem *Fatımiler*'in *Karmatiler*'den etkilenmesinden korktuğu için hem de onların siyasi desteğini almak için imamet öğretisinde bazı değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklere göre 286/899'dan önceki İlk İsmaili görüşlerin bir kısmı tekrar resmi olarak kabul edilmiştir. Böylece Muhammed b. İsmail *Fatımiler* tarafından tekrar yedinci devrin natıkı olduğu kabul edilmiştir. Ancak imametin onun soyundan devam etmeyeceği ile ilgili görüşlerini korumuşlardır.[152] Halife Muiz, Aynı zamanda *Karmatiler*'in savunduğu Muhammed b. İsmail'in Mehdi Kaim olarak tekrar döneceği fikrini de kabul etmemişlerdir. Onlara göre Muhammed b. İsmail'e atfedilen her şeyi *Fatımiler* üstlenecektir.[153]

İsmailiyye fıkhının kurucusu olan ve halife Muiz döneminde önemli bir yeri olan Kadı Numan, Şii görüşleri gözden geçirmiş ve Kaim'in esasında üç derecesi olduğunu açıklamıştır: cismani dünyadaki derecesi, ruhani dünyada kıyam derecesi ve mahşer günü derecesi. Numan'a göre, Kaim ilk önce tarihin altıncı devrinin sonunda, İslam devrinin yedinci imamı olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Muhammed b. İsmail'in şahsında, yeni bir şeriat ilan etmeyen yedinci natık olarak ilk cismani

[149] Muzaffer Tan, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", s.628.
[150] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 350.
[151] Daftary, **Şii İslam Tarihi,** s.150.
[152] Tan, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", s.630.
[153] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 264.

derecesine ulaşmıştır. Ne var ki Kaim tam *setr* (gizlilik) döneminde ortaya çıktığı için, şer'i kanunların iç (batın) anlamının tefsirinden oluşan vahyi de gizli kalmıştır. Kaim'in kendisine vekil (halife) atamasının nedeni budur. Muhammed b. İsmail geri gelmeyeceği için Kaim bu halifeler aracılığıyla şeriatın iç (batın) anlamını açığa vuracak ve kendisine bildirilen işleri yerine getirecekti. Başlangıçta halifeler de gizliydi; ama Ubeydullah (Abdullah el-Mehdi) ile başlamak üzere zuhur döneminde (devrü'l keşf) ortaya çıktılar ve cismani dünyanın sonuna kadar yönetmeye devam edeceklerdir. Son halife de Kaim'in hücceti olacaktır. Ondan sonra Kaim yeni bir dereceye ulaşıp, yıldızların ruhani dünyası devrinde ortaya çıkacak, insanoğlu hakkında hüküm verecek ve ardından yükselip evrensel ruhla birleşecektir.[154]

Fatımi halifesi Müstansır dönemine (427-487/1036-1094)[155] gelindiğinde *Yedi Devir* anlayışı başka bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Fatımiler, Muhammed b. İsmail'in rec'atını cismani bir şekilde değil ruhani bir şekilde yorumlamışlardır. Onlara göre insanlığın son devrini başlatacak olan kişi Muhammed b. İsmail değil, Müstansır'ın soyundan bir imam olacaktır.[156]

Bu dönemde İsmaili yazarlar, döngüsel tarih anlayışına yeni kavramlar ilave etmişlerdir. Bu yazarlardan biri olan Nasır Hüsrev (481/1088)[157] imametinin sürekliliğinden bahsederken yedi imam kavramına ve Hz. Muhammed'den sonra yedi imama sürekli işaret eder. Bununla birlikte yedinci imamın kıyamet mertebesine sahip Kaim (Kaim-ül Kıyamet) olacağını belirtir. Ona göre Âdem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa'dan sonra altıncı natık olan Hz. Muhammed'i izleyecek altı imamdan sonra gelecek olan Kaim yeni bir şeriat getirmek yerine ilahi rehberlik altında nihai hükmü verecek yedinci natıktır.[158]

Fatımiler'in Müstali kolundan ayrılan Yemenli *Tayyibiler*, daha önce yedi peygamber devriyle ifade edilen İsmaili din tarihi anlayışına yenilikler getirmişlerdir. *Tayyibiler*, insanoğlunun, başlangıcından büyük kıyamete kadar, kutsal tarihine yön veren sayısız döngü düşüncesini kabul etmişlerdir. Onlara göre büyük devir (kevr-i

[154]Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 262.
[155]Daftary, **Şii İslam Tarihi,** s.150.
[156] Tan, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", s. 631.
[157] Tan, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", s.631.
[158] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 329.

a‘zam) de kendi içerisinde *yedi devirden* oluşan devru’s-setr ve devru’l-keşflerden oluşmaktadır.[159]

Nizari İsmailiyye ise, devirli bir zaman algısına sahip olup natık ve samit imamlara inanmış olsalar da bu konuya pek fazla ilgilenmemişlerdir. Onlara göre, altıncı devir olan İslam devrinde geçici kıyametler yaşanmıştır. Bu geçici kıyametler Muhammed devrinde meydana gelecek büyük kıyamete bir hazırlık niteliğindedir. *Nizari İsmailiyye*’ye göre kendi imamları Mehdi Kaimdi. Bu sebepler kıyametin gerçekleşmesi için bütün sebepler mevcuttu. İmam isterse her an büyük kıyameti yaşatabilirdi.[160]

1.4. Nusayriler’de Döngüsel Zaman, Tenasüh ve Hulul

Nusayrilik, inanç esasları açısından başta Sabiilik, Hristiyanlık, Yahudilik olmak üzere farklı din ve kültürlerden etkilenmiştir. *Nusayrilik’*in inanç esaslarını tetkik ettiğimizde *Hattabiyye* ile ruhi bir alaka ve düşünce birliği bulunduğu izlenimini edinmek mümkündür.[161] Zira *Hattabiyye* fırkasında bahsettiğimiz *devir, tenasüh, hulûl* gibi konular *Nusayrilik*’te de görülmektedir. Ancak *Nusayrilik*’de bulunan devir anlayışı *hulûl* ve *tenasüh* anlayışlarına paralel olarak değişik anlamlar kazanmıştır.[162]

Nusayrilik’te Allah nurdur. Allah, bazı zamanlarda bazı şahıslarda tecelli etmiştir.[163] Bu, *Nusayrilik*’in dayandığı en önemli esaslardan biri olan *hulûl* öğretisidir. Uluhiyyetin zat ile sıfatlar arasında cüzlere ayrılmasına ve ayrılmış olan “lahuti” cüz’ün ilahi zattan başka olan “nasuti” bedene girip onun şahsında zuhur etmesi olarak tanımlanan *Nusayrilik*’in *hulûl* öğretisine göre, Allah Ali’de cisimleşmiştir.[164] Onlara göre *hulûl,* yedi defa gerçekleşmiştir. Sırasıyla her yedi devrin samiti olan Hâbil, Şît, Yûsuf, Yûşa‘, Âsaf, Bâtıra (Petrus) ve Ali isimleriyle *hulûl* gerçekleşmiştir.[165] Nusayriler daha da ileri gidip uluhiyyetin, peygamberlerin

[159] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 419.
[160] Tan, “Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı”, s. 632.
[161] İrfan Abdülhamid Fettah, “Nusayriyye”, Avni İlhan (çev.), **DEÜİFD**, 1995, s.331.
[162] Metin Yurdagür, “Devir”, **DİA**, c.9, s.232.
[163] Özcan Güngör, “Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevilik: Akide ve İbadetler Açısından Alevilik-Nusayrilik İlişkisi**”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.1, 2017, s.49.
[164] Uyar, “Nusayrilik”, s.321-322.
[165] Üzüm, “Nusayrilik”, s.270-274.

yanında Hz. Fatıma'ya, Hz. Ali'nin soyundan gelen Hasan, Hüseyin ve Hasan el-Askeri gibi imamlara aynı zamanda da Nusayri imam ve şeyhlere de geçtiğini iddia etmişlerdir.[166] Nitekim onlarda *hulûl* öğretisinin yanında *Yedi devir* inancı da mevcuttur. *Yedi devir* olarak tanımlanan bu devirlerin her birinde isim ve bab denilen diğer iki şahıs da Tanrı'nın yanında yer alarak O'na yardım etmişlerdir.[167] *Nusayrilik'*in *yedi devirle* ilgili inancını şu şekilde ortaya koymak mümkündür:[168]

MANA (SAMİT)	**İSİM (NATIK)**	**BAB**
Habil	Âdem	Cebrail
Şit	Nuh	Yabil b. Fatin
Yusuf	Yakub	Hem b. Kuş
Yuşa	Musa	Den b. Asyot
Asaf	Süleyman	Abdullah b. Sinan
Simon es-saf	İsa	Ruziye b. Merzuban
Ali	Muhammed	Selman-ı Farisi

Yukarıdaki tabloya baktığımızda Nusayriler'de peygamber-tanrı inanışlarının iç içe girmiş bir vaziyette olduğunu görebilmekteyiz. *Nusayriler'*e göre, Peygamber Tanrı'nın bir cüz'ü olduğu için, onun emirlerini açıklamakla (Natık) yükümlüdür. Tanrı ise konuşmaz (Samit) ve emirlerini konuşan, yani peygamber/natık tarafıyla, insanlara iletir.[169] Bundan anlaşılıyor ki, Tanrı'nın *hulûl* ettiği samit, natıka göre daha üstündür.[170]

Bâtıni yapılanmalarda bulunan *döngüsellik* anlayışının bir tezahürü olan *tenasüh, Nusayrilik*'te de bulunur. *Tenasüh, Nusayriler*'in karakteristik

[166] Uyar, "Nusayrilik", s.321-322.
[167] Massignon, "Nusayriler", **İA**, c.9, s.367.
[168] Fettah, "Nusayriyye", s.354.
[169] Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik", s. 591.
[170] Louis Massignon, "Nusayriler", **İA**, c.9, s.367.

özelliklerinden biridir.[171]*Tenasüh,* geçiş unsuruna göre isimler alan bir inanıştır. Buna göre ruhun insandan insana geçişine "nash", insandan hayvana geçişine "mash", insandan bitkilere geçişine "fash", insandan haşereye geçişine de "vash" denilmektedir.[172] Nusayri sisteminde tenasüh inancı "nash" ve "mash" şeklindedir[173] denilse de ruhların bitki, haşerelere ve altın, gümüş, demir, taş ya da kuru odun gibi cansız materyallere geçtiğine dair görüşler de vardır[174] Bütün bunların yanında, *Nusayriler'*de bir günahkârın ruhunun daha hayattayken bedeninden ayrılıp hasta bir insanın bedenine geçtiği inancı da vardır.[175]

Tenasüh inancına göre ceza ve mükâfat, bu dünyada ruhların tenasühüyle gerçekleşecektir. Günahkâr insan, kendi mertebesinin aşağısındaki bir insan, hayvan veya bitki şekline girecek ve bu hayatında eziyet çekerek yaşayacaktır. Mümin *Nusayriler*, yedi kez diğer insanların suretine bürünecek, yeterli olgunluğa ulaşınca da ruhu yıldızlar arasında kendisine ayrılmış olan yere ulaşacaktır.[176] Günahkâr *Nusayriler*, Yahudi, Sünni Müslüman veya Hristiyan olarak ya da bir hayvan olarak dünyaya gelip cezalarını çektikten sonra onlar da yıldızların katına yükseleceklerdir.[177] Kötü ve çirkin amelleri olan insanların ruhları da necis hayvanlar ve haşerelerin bedenlerine geçecektir.[178] Hz. Ali'yi hiç tanımayan imansız olarak adlandırılanlar ise deve, katır, merkep ve köpek gibi hayvanların bedenlerine girecekleri gibi[179] taş ve demir gibi madenlere de geçebileceklerdir. Aynı zamanda Nusayri inancına bağlı olup kendilerini, düşüncelerini, öğretilerini başkalarına ifşa edenler asla kurtulmayacaklardır. *Nusayriler, Tenasüh* inancı gereğince insan

[171] Hüseyin Türk, **Nusayrilik İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri**, Kaknüs yay., İstanbul 2013, s.257; Küçüköner, "Hint Alt-Kıtasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü", s. 614-615.
[172] Ergin Sertel, **Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler (Arap Alevileri)**, Ütopya yayınevi, Ankara 2005, s.99.
[173] Sertel, **Dini ve Etnik Kimlikleriyle Nusayriler (Arap Alevileri), s**.99
[174] Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.82..
[175] Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.82.
[176]. Güngör, "Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevilik: Akide ve İbadetler Açısından Alevilik-Nusayrilik İlişkisi", s.54.
[177] Uluçay, "**Nusayrilik İnanç Esasları ve Tenasüh,** s.313.
[178]Üzüm, "Nusayrilik", s.270-274.
[179] Uluçay, "**Nusayrilik İnanç Esasları ve Tenasüh,** s.313.

ruhunun canlı- cansız her varlığa geçebileceğine inandıklarından, yeryüzünde var olan her şeye değer verirler.[180]

Nusayriler'in tenasüh inanışında ilginç fikirler de mevcuttur. Bunlardan biri, âlimlerin *tenasühü* konusundadır. Onlara göre, Müslüman âlimler öldükten sonra eşek, Hristiyan ve Yahudi âlimler ise domuz bedenine geçeceklerdir.[181]

Nusayriler'e göre tenasüh inancıyla Allah, kullarına birden fazla yaşam hakkı sunmuştur. Allah'ın vermiş olduğu yaşam hakkı, insanların doğruyu bulmaları içindir. Aynı zamanda *tenasüh* inancı, Allah'ın adil olduğunu göstermektedir. Zenginlik-fakirlik, bilginlik-cahillik gibi insanlar arasında sınıf ayrımına sebep olan bu nitelikler *tenasüh* sayesinde eşitliğe dönüşmektedir. Onlar için *tenasüh*, Allah'ın adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için ortaya koyduğu bir öğretidir.[182]

Tenasüh inancından dolayı *Nusayriler*'in cennet ve cehennem inanışlarında farklılıklar vardır. Onlara göre, cennet ve cehennem insanın kendi içinde yaşanır. Her insan yaptığının karşılığını yaşar. İyi bir insan iyi bir hayata sahip olurken; kötülük yapan insan ise kötü bir hayata sahip olur. Ruh, Tenasüh serüvenini bitirdikten sonra olgunlaşıp olgunlaşmamasına göre cennet veya cehenneme gönderilir. İyi insan nura dönüşürken, kötü insan ise bitki ya da hayvan haline dönüşür.[183]

Nusayriler, doğuştan gelen zihni ve bedeni engeli olan bebekler gibi anormalliklerin açıklamasını tenasühle yaparlar.[184] Nusayri şeyhlerinden Nasrettin Eskiocak bu düşünceyi şöyle açıklar: "Yüce Allah mutlak adalete sahip olduğundan, suçsuz kimseyi cezalandırmayacağı kesindir. Bu durumda doğan çocukların, bu hayattan önce başka bir hayat yaşamadan bu gibi musibetlere maruz kalmalarının yüce Allah'ın adaletine uygun gelmesi uygun değildir.[185]

---

[180]Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik", s. 595.
[181]Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik", s. 595.
[182] Nasrettin Eskiocak, **Yaratıcının Azameti ve Kur'an'daki Reenkarnasyon**, Can yay.,1998, s.43-48.
[183] Hüseyin Türk, **Nusayrilik İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri s.**258.
[184] Eskiocak, **Yaratıcının Azameti ve Kur'an'daki Reenkarnasyon**, s.43-44.
[185] Eskiocak, **Yaratıcının Azameti ve Kur'an'daki Reenkarnasyon**, s.43-44.

1.5. Dürziler'de Yedi Devir ve Takammus

Dürzilik, Yeni Eflatunculuk ve Hermetik felsefeden etkilenerek inanç sistemini oluşturan bir fırkadır.[186] Yeni Efletunculuk ve Hermescilikten gelen tasavvufi anlayışlara daha sonra Hint felsefesi, Fars düşüncesi ile Yahudilik ve Hristiyanlıktan bazı unsurlar da girerek, eklektik düşüncelerden oluşan akımlar ortaya çıkmıştır. Dürzi akidesinin bu akımlardan etkilenmiş olma ihtimali yüksektir.[187]

Her ne kadar *Dürziliğin* felsefi arka planında Yeni Eflatunculuk ve Hermetizm varsa da onların inançları, İsmaililer 'in eskatolojik beklentilerine ve Fatımiler 'in kozmolojik öğretilerine dayanmaktadır. Dahası, *Dürzili*ğin *hulûl* inancının Hattabiyye fırkasındaki *hulûl* inancıyla paralel olduğu görülmektedir.[188] Zira *Dürzi* inancına göre *hulûl,* Hâkim b. Emrillah'da gerçekleşmiştir. Hakim, Allah'ın son makamıdır ve insanlar onu tanıyarak kurtuluşa erebileceklerdir.[189]

Dürziliğin zaman algısı, *İsmailiyye*'nin zaman algısıyla benzeşmektedir. *Dürzi* inancına göre, tarih *yedi devre* ayrılmış ve bu *yedi devir* her biri bir natık tarafından yönetilmiştir. Her devrin natığı kendisinden önceki devrin şeriatını ortadan kaldırıp yeni bir şeriat getirmiştir. *Dürzilik*, son devrin imamı noktasında *İsmailiyye*'den ayrılmıştır. [190] Onlara göre İnsanlığın son devrinin natıkı Hakim b. Emrillah'tır. O kendisinden önceki bütün şeriatları ortadan kaldıracaktır.[191]

Dürzi inancında, *yedi devir* inancının yanında tenasüh inancı da vardır. Ancak onlar ruhun, insan bedeninden başka bir varlığın bedenine geçmeyeceğine inandıkları için buna *takammüs* demişlerdir. *Takammüs* inancına göre, beden fanidir ama ruh fani değildir. Ruh olduğu gibi kalır sadece beden değişir. Ruh gömlek değiştirir gibi beden değiştirir.[192]

---

[186] Bağlıoğlu, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka planı", s.218.
[187] Bağlıoğlu, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka planı", s. 220.
[188] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.297.
[189] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.297.
[190] Ahmet Bağlıoğlu**, İnanç Esasları Açısından Dürzilik,** Ankara Okulu Yay., Ankara 2018, s.53.
[191] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.297.
[192] Bağlıoğlu**, İnanç Esasları Açısından Dürzilik,** s.177.

Dürziler' in, *takammüs* inancına göre ruhun sadece insan bedenine geçebileceğinden bahsetmiştik. Diğer fırkalar gibi ruhun hayvan, bitki veya cansız maddelerin bedenine girebileceği gibi inançları reddetmişlerdir. Onlara göre eğer insan ruhu başka bir varlığın bedenine geçerse bedenin amacını ortadan kaldırmış olur. Ruh yapısı dışında amacına hizmet etmeyecek bir bedene girerse de mutluluğa ulaşamayacaktır. *Dürziler*, bu inançlarını daha da ileriye götürerek erkek bir bedende olan ruh tekrar erken bedenine, kadın ruhu kadın bedenine, Müslüman inancına sahip bir ruh Müslüman bedenine, *Dürzi* inancına sahip bir ruh da *Dürzi* bedenine geçer.[193]

Takammüs inancına göre, insanın fiziksel ölümünden sonra, hakikat olan ruh, insanın daimî tecrübesindeki varlığıyla kaderine doğru devam edebilmesi için başka bir insan bedeninde ortaya çıkar. Böylece insan ruhu, bedeni terk eder etmez yeni bir bedene geçer. Bu yeni beden de ruhun vasıtası olarak varlığının idrak edilmesini sağlar ve insanın yaratılmasıyla başlayan bilgiye ve mutluluğa doğru ilerleyişine katılır. *Dürzile*r'e göre, insana dünya hayatını bir kere yaşayabileceği kadar süre verilmesi yeterli değildir. Bu süre insanın Allah'ı tanıması ve kavrayabilmesi için çok azdır. Bu sebeple insanların ilahi bilgiyi daha rahat bir şekilde kavrayıp hayatına geçirebilmesi için her bir devirde aşama aşama verilmelidir. Ayrıca, ceza ve mükâfat ilahi adalete göre işlemektedir. Ruhların ilahi adalete göre yargılanması *takammüs* inancını gerektirmektedir. İnsan bedenden bedene geçerek zenginlik-fakirlik, sağlıklı- hastalıklı gibi her türlü iyi ve kötü yaşamı tecrübe etmiş olacaktır. Bu sayede insan, sadece bir kerelik yaşadıklarından dolayı cezalandırılmayıp mükâfatlandırılmayacaktır.[194]

1.6. Yezidiler'de Tenasüh

İslam'ın Sünni geleneğine bağlı olan Adeviyye tarikatından farklılaşarak oluşan *Yezidilik* 'te, İslamiyet'in yanı sıra eski İran dinlerinin ve Hıristiyanlığın doğu geleneğinin köklü bir etkisinin olduğu ortadadır.[195]

---

[193] Bağlıoğlu**, İnanç Esasları Açısından Dürzilik,** s.180.
[194] Bağlıoğlu**, İnanç Esasları Açısından Dürzilik,** s.178-181.
[195] Metin Bozan, **Şeyh 'Adi Bin Müsafir- Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yazidi İnancındaki Yeri**, Pak Ajans Yay., İstanbul 2012, s.24.

Yezidilik de tarihi, yaşanmış olayların tekrarlanacağı bir döngü olarak görmektedir. Belli bir döngüye göre tekrarlanacak olan tarih, dönemlere ayrılır ve her bir dönemin bir peygamberi vardır. Bu tanımlardan yola çıkarak *Yezidiliğin,* döngüsel/ devirli tarih anlayışını benimsediklerini görebilmekteyiz. *Yezidilik*'in zahir-batın ayrımı yapmaları, bununla beraber insanın farklı şekillerde tekrar ortaya çıkabileceğine inanmaları da *döngüsel/devirli* tarih öğretisinden kaynaklanmaktadır.[196] Aynı zamanda, *Yezidilik*'teki döngüsel/ devirli zaman algısı, onların kutsal varlıklara ve insanlara karşı farklı bir tavır takınmalarına sebep olmuştur. *Yezidiler*, kendilerince kutsal saydıkları varlıkların hemen her dönemde insan suretinde görülebileceğine inanmışlardır.[197] Bu düşüncelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan *tenasüh* inancı *Yezidilik'* te önemli bir yer tutmaktadır. Zira *Yezidilik*'de *döngüsellik* düşüncesi daha çok tenasüh inancında belirgin olarak görülmektedir. Ancak tenasühün ilk dönem Yezidiler arasında olduğunu söylemek doğru olmaz. Çünkü Yezidiler'in Kavl ve kutsal metinlerinde tenasühün karşıtı olan ahiret ve mehdilik inancı vardır.[198] Daha sonra yaratılış hikâyelerinde geçtiği üzere Melek Tavus'un cehennemde 7. 000 yıl tövbe gözyaşlarıyla doldurduğu yedi testi ile cehennem ateşini söndürdüğü anlatılmaktadır. Bu kurtuluş nazariyesinden yola çıkarak ne cehenneme ne de cehennem azabına inanırlar. Onlara göre ebedi cehennem olmadığına göre sürekli doğuşlarla tedrici bir temizlenmeyi mümkün kılan tenasüh inancı vardır.[199] Bu dünyada işlenen fiiller, bu dünyada cezalandırılacak veya mükâfatlandırılacaktır.[200]

Yezidilik 'teki *tenasüh* inancının dört yönünden bahsedilebilir. İnsan ruhunun bedenden ayrıldıktan sonra herhangi bir ota, bir cisme geçmesi durumuna "rısıh", ruhun hayvan bedenine geçmesine "mısıh", ruhun donmuş bir maddeye yani taş, demir gibi cisimlere geçmesine "fısıh" ve ruhun tekrar insan bedenide geçmesine "nısıh" denmektedir.[201]

---

[196] Philip G. Kreyenbroek, Xelil Cindi Reşow, **Tanrı ve Şeyh Adi Kusursuzdur Yezidi Tarihinden Kutsal Şiirler ve Dinsel Anlatılar**, Avesya Yay., 2005, s.50.
[197] Kreyenbroek, Reşow, **Tanrı ve Şeyh Adi Kusursuzdur Yezidi Tarihinden Kutsal Şiirler ve Dinsel Anlatılar**, s.51.
[198] Bozan, **Şeyh 'Adi Bin Müsafir- Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yazidi İnancındaki Yeri**, s.32.
[199] Ahmet Turan, **Yezidiler**, Eser Matbaası, Samsun 1993, s.83.
[200] Mehmet Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", **Belleten Dergisi**, s.202, Ankara 1988, s.56.
[201] H. Aziz Günel, "Tarihte Yezidiler", İstanbul 1972-1979, s.74-75.

Ruhu, iyi ruhlar (ervah-ı tayyibe) ve kötü ruhlar (Ervah-ı habise)[202] olarak ikiye ayıran *Yezidiler'* e göre Kötü ruhlar, eti yenmeyen domuz, köpek, eşek gibi hayvanların bedenlerine girer. O bedenlerin içinde sıkıntı, üzüntü ve her türlü zorluklara uğrarlar.[203] Bu kötü ruhlar belli bir müddet cezalarını çektikten sonra yeniden insan bedenine geçerler.[204] İyi ruhlar ise, öldükten sonra hep havada uçarlar.[205] Semada yerlerini alarak devamlı gayb âleminde insanlar için hayırları, gizli sırları, gizli ve görünmez şeyleri keşfederler. Cehennemi kötüler için bu dünyada çeşitli hayvan vücutlarında çekilen bir ızdıraptan; Cenneti ise semada bir yerden ibaret gören *Yezidiler* cennet ehlinde "Ahyar", cehennem ehline de "Eşrar" derler.[206]

Yezidilik' in *tenasüh* inancı senkretiktir. Zira ölen kişi iyi bir insan ise ruhu, *takammüs* ederek başka bir insanın bedenine girmektedir. Şayet kötü bir insan ise bu defa ceza olarak bir hayvan bedenine girmektedir.[207]

1.7. Bahailer'de Binyılcılık

Bahailik'in inaç yapısını, Şii-lmamiyye'nin "Beklenen Mehdi" öğretisi ve bu öğretinin bir uzantısı olan "Şeyhilik" inancı oluşturmaktadır. Şeyhilik anlayışının bir adım daha ileriye götürülmesiyle "Babilik" ve ondan da "*Bahailik*" ortaya çıkmıştır.[208] Bu bölümde *döngüsel/devirli zaman* anlayışının bir uzantısı olarak *Bahailik*'te var olan *binyılcı* anlayışının nasıl oluştuğuna değineceğiz.

On dokuzuncu yüzyıl bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle insanlar yaşanan bu değişimleri anlayabilmek için dinlerine yönelmişlerdir. Bu durum en çok baskıcı bir yönetime sahip İran'da görülmüştür. Halkına zulmeden bir yönetime karşı, kurtarıcı mehdi düşüncesinin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Zira Şiiler arasında insanlığı içinde bulunduğu baskıdan kurtaracak bir Mehdi inancı her zaman mevcuttu. Yine bu dönemde Avrupa ve Amerika'da Templer ve Millerite (Hz. İsa'nın 1843 yılında geri döneceğini savunan William Millere inananlar) gibi gruplar,

---

[202] Bilge, **Yezidiler Tarih, İbadet, Örf ve Adetler**, s.60.
[203] Günel, "Tarihte Yezidiler", s.75.
[204] Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.56.
[205] Bilge, **Yezidiler Tarih, İbadet, Örf ve Adetler**, s.60.
[206] Turan, **Yezidiler,** s.83**.**
[207] Bozan, **Şeyh 'Adi Bin Müsafir- Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yezidi İnancındaki Yeri**, s.32.
[208] Metin Bozkuş, "Bahailiğin Arka Planı ve Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)", **CÜİFD**, c.6/2, Sivas 2002, s.140.

Hristiyanlığın kutsal kitaplarında belirtilen son günlerin geldiğine ve Hz. İsa'nın dönüşünün yakın olduğuna inanıyorlardı. Buna benzer bir iddia ile Orta Doğu'da, Kur'an ve hadislerdeki çeşitli haberlerin gerçekleşme zamanının geldiği savunulmaktaydı. Neticede Yahudilik ve Hristiyanlıktaki bu "*binyıl*" inanışı" ile "Nebi kabrinde bin yıl kalmayacaktır" şeklindeki İslam kültürüne atfedilen bir söz "mehdi" fikrini canlandırmıştır.[209]

İran'da görülen *Binyılcı* inancı, Şiraz'lı bir tüccarın merkezinde şekillenmiştir. Asıl adı Ali Muhammed olan bu tüccar, İran'da yaşanan yönetimin halka karşı yaptığı zulmü fırsat bilmiştir. 1260 yılında yani, İmamiyyenin on ikinci imamı H.260 yılında ortadan kaybolduktan bin yıl sonra, kendisini "Bab" olarak tanıtmıştır. Böylece Ali Muhammed, kendisini önce "Bab" olarak tanıtmış olsa da daha sonra Mehdi olduğunu ilan etmiştir.[210]

Bahailer'in inancına göre, Hz. Âdem'den başlayarak gönderilmiş olan bütün peygamberlerin tek bir amacı vardır. O da Allah'ın Zuhur'u olan Baha'yı müjdelemek. Aynı zamanda bütün dinler Baha'nın görüşlerinin zeminini oluşturan bir ön hazırlık niteliğindedir. Özlerinde noksan olan bu dinler Baha'nın gelişiyle tamamlanmıştır. Onlara göre Hz. Muhammed'den sonra Bab ile Bahaullah gelmiş, bunlardan sonra da peygamberler gelmeye devam edecektir. Ancak *binyılcı* öğretinin bir gereği olarak Baha'den sonra Allah'ın Zuhur'u, bin yıldan önce gelmeyecektir. Hz. Âdem'le başlattıkları nebevi devri, Bab ile bitirmişlerdir. Bundan sonra Bahai devri başlamıştır. Bu devir en az beş yüz bin yıl devam edecektir.[211]

Bab' ın öğretisine göre Allah, her şeyi bilir; ancak kendi bilgisi kavranamaz. Onlara göre Allah, kendisini, göndermiş olduğu peygamberlerde zuhur ederek göstermiştir. Allah'ın zuhur ettiği kişilere "Nokta" denir. İlk Nokta, Hz. Âdem'dir. Sonra sırayla İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed gelmiştir. Bu düşüncelerden yola çıkarak *Bahailik'*te de zuhur inancının varlığından söz edebiliriz. Bab, Allah'ın kendilerinde zuhur ettiği peygamberleri şöyle ifade eder; Âdem bir çocuğun embriyo hali iken, İsa on yaşındaki, Muhammed on bir yaşındaki, Bab ise on iki yaşındaki

[209] Bozkuş, "Bahailiğin Arka Planı ve Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)", s.148.
[210] Bozkuş, "Bahailiğin Arka Planı ve Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)", s.148.
[211] Ethem Ruhi Fığlalı, **Babilik ve Bahailik**, TDV Yay., Ankara 1994, s.62.

hallerine benzemektedir. Bab, bu benzetmeden yola çıkarak her bin yılda Allah'ın daha olgun halinin zuhur ettiğine dikkat çekmek istemiştir. Bununla birlikte kendisinin Allah'ın en büyük zuhuru olduğunu ifade etmiştir.[212]

Binyılcı (*Millenialist*) inancını, peygamberlik inancına da yansıtan *Bahailer*'e göre, Bahaullah son peygamber değildir. Bab da kendisine kitap verilmiş bir peygamberdir ve Bahaullah'ın gelişini müjdeledikten sonra peygamberliği sona ermiştir.[213] Öte yandan *Bahailer*'e göre Allah merhamet sahibidir ve O'nun rahmeti sonsuzdur. Allah'ın insanlık üzerindeki en büyük merhamet göstergesi de peygamber göndermesidir. Buradan yola çıkan *Bahailer*'e göre, Allah'ın merhameti sonsuz ise peygamberler de sonsuzdur. Dolayısıyla peygamberlere gönderilen vahiy de son bulmayacaktır.[214]

Bahailer, ölümü, Tanrı'ya doğru yapılan manevi bir yolculuğun başlangıcı olarak kabul ederler. Onlara göre beden ölür ancak ruh Tanrı'ya doğru yolculuğa başlar. Nitekim Bahaullah da ruh bedenden ayrıldıktan sonra Tanrı'ya ulaşıncaya dek gelişmesine devam ettiğini söyler.[215] Bazı kaynaklarda *Bahailik'*te *tenasüh* inancının var olduğuyla ilgili iddialar vardır.[216] Ancak *Bahailik*'te ruhun bedenden ayrıldıktan sonra yaşamaya devam ettiği düşüncesi var olsa da maddi olarak tekrar dünyaya gelme söz konusu değildir.[217]

1.8. Alevilik/ Bektaşilik'te Döngüsellikle İlgili Unsurlar

Aleviler/Bektaşiler farklı düşünceleri ve inançları kendi içerisinde sentezleyerek ortaya koymuş bir fırkadır. Hint, Çin, İran kültür ve din anlayışlarından etkilenen bu fırka, Şiiliği eski Türk kültür ve inançlarıyla bağdaştırmıştır.[218]

---

[212] Fığlalı, Şimşek, "Bahailik ve Kitabu'l Akdes (Türkçe Çeviri)", s.15.
[213] Çiçek, "Bahailik, Bahailiğin görüşleri, İslam Düşüncesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar", s.142.
[214] Fığlalı, **Babilik ve Bahailik,** s.63.
[215] Fığlalı, **Babilik ve Bahailik,** s.67.
[216] Faik Akcaoğlu (Ed.), **Çağdaş İnançlar ve Düşünceler**, Beşir Eryarsoy (Çev.), c.1, Beka Yay., 2012, s.524.
[217] Muhammed Fatih Demirdağ, "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik", **İslami Araştırmalar,** c.28, 2017, s. 397.
[218] Özcan Güngör, Erdal Aksoy, "Sosyolojik Açıdan Alevi/ Bektaşilerde Tenasüh İnancı**", Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly**, 2012, s.250.

Aleviler/Bektaşiler, döngüsel/ devirli bir zaman algısına sahiptirler. Yani zamanı mevsimlerin, güneşin ve ayın birbiri ardınca bir döngüyle hareket etmesinden yola çıkarak zamanın döngüsel olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak döngüsellik düşüncesi kaynaklarda pek fazla yer etmemiştir. *Aleviler/Bektaşiler*'de döngüsellik, daha çok tenasüh ve *hulûl* düşüncelerinde baskın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Onlar tenasühe yani ruhun bedenden bedene geçtiğine ve *hulûle*, Tanrı'nın Ali suretinde göründüğüne inanırlar.[219]

Kültürel kaynaklarda hem *Alevi* dedelerin düşüncelerinde hem de yapılan sosyolojik araştırmalarda, bedenin ölmesiyle ruhun başka bir bedende yaşaması olarak bilinen tenasüh anlayışı mevcut iken ahirete iman da bulunmaktadır. Bu sebeple *Alevi/ Bektaşi*'lerde tenasüh inanışının var olup olmaması ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır.[220] Bazılarına göre, *Aleviler/Bektaşiler*'in öğretilerinin esas noktaları Allah'ın beşer suretinde tecelli etmesi ve ruhun çeşitli görünüş evrelerinden geçmesi ya da daha doğru olarak, görünüşlerin sayısız çokluğuna ve değişime uğramaya başka bir deyişle ruhun bedenden bedene göçüne inanmalarıdır. [221]

Alevi/ Bektaşiler'de ahiret inancı olmadığını savunan bir başka gruba göre, Hz. Ali, Hacı Bektaş Veli'nin bedeninde tekrar dünyaya geldiğine inandıklarını ifade eder. Alevi/ Bektaşi inancının merkezinde bulunan tenasüh öğretisi, onlara göre, ruhun tekâmülünü sağlar.[222]

Alevilik/ Bektaşilik'te ölüm, ruhun gövdeden ayrılışı, bağımsız oluşu olayıdır. Gövde dağılır, toprağa karışır, çözülür. Ruh için böyle bir durum yoktur. Ruh ölmez, tanrısal olduğundan ölümsüzdür ve gövdeden gövdeye geçer.[223] Bu sebeple *Alevilik/ Bektaşilik*'te ölüm yerine "Hakk'a yürümek, gerçeğe kavuşmak, kalıp değiştirmek, don değiştirmek" gibi ifadeler kullanılmıştır.[224] Buna göre *Alevilik*/ *Bektaşilik*'te *tenasüh* inancı vardır. Onların *tenasüh* inancına göre, bir kişinin ruhu, kişinin

[219] İrene Melikoff, **Uyur idik Uyardılar**, Turan Alptekin (Çev.), **Cem Yayınevi**, 1993, s.123.
[220] Güngör, Aksoy, "Sosyolojik Açıdan Alevi/ Bektaşilerde Tenasüh İnancı", s.251.
[221] Melikoff, **Uyur idik Uyardılar**, s.109.
[222] Güngör, Aksoy, "Sosyolojik Açıdan Alevi/ Bektaşilerde Tenasüh İnancı", s. 257.
[223] İsmet Zeki Eyüboğlu**, Bütün yönleriyle Bektaşilik – Alevilik,** Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul 1980, s.422.
[224] Sibel Kuşca, Alevi-Bektaşi İnancının Mitik Temellerini Oluşturan Figür ve İnanışların Deyiş ve Nefesler Vasıtasıyla Tespiti, **Alevilik Araştırma Dergisi,** s.10**,** 2015, s.231.

yaşamının ve yaşadığı süre boyunca alışkanlıklarının ve ilgilerinin benzediği bir hayvana geçeceği düşüncesi mevcuttur. *Alevi/ Bektaşiler*'e göre, İlahı nitelikler taşıyan bir kişilik içinde yaşamış olanlar Tanrı'ya yükselecektir, kötü yaşamlar sürmüş olanlar, her zaman hayvani şeylerle ilgilenmiş olanlar, yükselemeyecek, fakat kendi kötü kişilikleriyle fiziksel dünyada hapsolmuş olarak kalacaklardır.[225]

Alevilik/ Bektaşilik'te tenasühün yanında yaygın olarak don değiştirmek ifadesi kullanılmaktadır. Don değiştirmek, İnsanların, hayvanların, bitkilerin, cansız varlıkların kendi bedenlerinin ortadan kaybolmasıyla başka bedenlere intikal etmesi; cansız varlıkların canlanması, canlı varlığın cansız maddeye dönüşmesi demektir. Don değiştirmenin, bazen Tanrı'nın cezalandırması bazen de ödüllendirmesi olarak gerçekleştiğine inanılır. Alevi/Bektaşi inancında yaşanan bu değişim ve dönüşümler evliyalara atfedilir. Onların kerametleriyle bunların yaşandığı düşüncesi mevcuttur. Onlara göre evliyalar, başta geyik ve kuş olmak üzere bazı hayvanların donlarına girebilmektedirler. Bu evliyaların başında Hacı Bektaş-ı Veli gelmektedir. Hacı Bektaş Veli'nin, birkaç yerde bulunabilme, kayaları yürütme, ölüleri diriltme, ekinleri yeşertme, kış mevsiminde ağaçlarda meyve bitirme, ateşe söz geçirme gibi kerametlere sahip olduğu iddia edilmiştir.[226]

Alevi/ Bektaşiler'de tenasühün/ don değiştirmenin amacı, Hakk'ın kendi kendini doğurmasıyla ortaya çıkan varlığın "kendini bilmesi", "aslına dönmesidir." *Kızılbaşlık*'ta da buna "don değiştirme" denilmektedir.[227] Don değiştirme; biçim değiştirme, İnsanın hayvan şekline girmesi,[228] kalıp değiştirme[229] ve eşyanın nitelik değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır.[230] Don değiştirmeyle ilgili en bilinen örnekler Hacı Bektaşı Veli'ye aittir. Bektaşi şairlerinin şiirlerinde, Rum erenleri Hacı Bektaşı, Anadolu'ya sokmak istemezler. 57.000 Rum eri velayet kanatlarını açıp, ta arşa değin yolu bağlarlar. Hacı Bektaş, mana âleminden velâyetle sıçrayıp arşın tavanına

[225] John Kingsley Birge, **Bektaşilik Tarihi,** Reha Çamuroğlu (Çev.), Ant Yay, İstanbul 1991, s.146.
[226] Kuşca, Alevi-Bektaşi İnancının Mitik Temellerini Oluşturan Figür ve İnanışların Deyiş ve Nefesler Vasıtasıyla Tespiti, s.235.
[227] Haşim Kutlu, Kızılbaşlık Alevilik'te Yol Erdan Meydan, https://kizilbasalevilik.wordpress.com (20/03/2019)
[228] Kadriye Türkan, Türk Masallarında Kahramanın ve Şamanın Don Değiştirmesi Arasındaki Benzerlikler, www.turkbilig.com/pdf/200815-124.pdf, (20/03/2019)
[229] Caner Işık, "Halk İnançlarında Kalıp Değiştirme, Ruh Göçü", **Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, 2012, s.55.
[230] Kutlu, Kızılbaşlık Alevilik'te Yol Erdan Meydan, https://kizilbasalevilik.wordpress.com

erişir ve bir gökçe güvercin şeklinde kanat vurup Sulucakarahöyük'te bir taş üzerine konduğu anlatılmaktadır. Bunun yanında, Ahmet Yesevi'nin manevi evladı olarak gösterilen Kudbüddin Haydar'ı zindandan kurtarmak için Hacı Bektaşı'n şahin donuna girdiği, Ahmet Yesevi ve baş halifelerinin turna donuna girip uçtukları, Hacı Bektaş-ı Veli'nin ıbrıktarı ve baş halifelerinden Sarı İsmail'in şahin donuna büründüğü, Beyazıd-ı Bistâmi'nin Anadolu'daki ulu halifelerinden biri olarak gösterilen Hacı Toğrul'un doğan donuna girdiği, yine Hacı Bektaş-ı Veli'nin baş halifelerinden biri olarak gösterilen Baba Resul'ün bir yerde geyik bir yerde de güvercin donuna girdiği ve Ahi Evran'ın da yılan donuna girdiği anlatılmaktadır.[231]

Ahmet Yaşar Ocak'a göre Alevi/ Bektaşi Menakıbnamelerde tenasüh düşüncesi üç grupta toplanmaktadır. İlk olarak ruhun Âdem'den itibaren sırayla bütün peygamberlerin bedenlerinde ve en son olarak da Hz. Muhammed'in bedeninde şekillendiği, beden değişik olsa dahi tek ruhun yaşadığı ifade edilmektedir. İkinci olarak, Hz. Ali'nin ruhunun, başta Hacı Bektaş Veli'nin bedenine geçtiği ve kıyamete kadar da büyük evliyaların bedenine geçeceği anlatılmaktadır. Üçüncü olarak da evliyaların ruhları öldükten sonra başka evliyaların bedenlerinde yaşamaya devam edeceğine inanmışlardır.[232]

Başka bir görüşe göre, *Alevi* kültüründe *tenasüh* inancının yanında ahiret inancı da vardır. Buna delil olarak, eserlerinde cennet, cehennem, mahşer gibi kavramların kullanıldığı öne sürülmüştür. Onlar bu düşüncelerini tasavvufla bağdaştırarak, *tenasühün*, bedenden bedene geçerek kemale ermesi anlamına gelmediğini, insanın aynı bedende düşünce olarak ilerlemesi ve olgunlaşması anlamına geldiğini savunmuşlardır.[233]

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Alevi/ Bektaşi düşüncesinde *Tenasüh* öğretisini *hulûl* öğretisiyle ele almak daha doğru olacaktır. Alevi/ Bektaşiler kâinatta var olan her şeyin bir ruhu olduğuna inanırken, bu ruhların don değiştirerek

---

[231] Namık Aslan, "Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine", **Milli Folklor,** 2004, s.39.
[232] Ahmet Yaşar Ocak, **Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İletişim Yay., İstanbul 2000, s.189.
[233] Güngör, Aksoy, "Sosyolojik Açıdan Alevi/ Bektaşilerde Tenasüh İnancı", s. 258.

yaptıklarının karşılığını bu dünyada yaşayacaklarını savunurlar.[234] Ancak, *tenasühe* konu olan örnekler hep *Alevi/Bektaşi* büyüklerine mahsustur, onların dışında sıradan insanların *tenasühe* tabi olduklarına dair veri pek fazla yoktur.[235]

1.9. Yaresaniler/ Ehl-İ Hak'ta Döngüsellikle İlgili Unsurlar

Senkretik bir yapıya sahip olan *Yaresan* inancı, Zerdüşt inancından, kadim İran ve İslam düşüncelerinden etkilenmiştir.[236] *Yaresaniler'*e göre dünyanın oluşumu yaratma ile başlar. Tanrı bir inci yarattı ve dünyayı onun içine koydu. Tanrı incide yedi melek (Heft Tan) yarattı. Bu meleklerin her birine dünyadaki sorumlulukları verildi. Sonra bir boğa ya da geyik ortaya çıktı ve bu kurban edildi. Bu aşamada ilk insan yaratıldı ve Tanrı onunla bir anlaşma yaptı. Sonra dünya şimdiki bildiğimiz dünya haline geldi. *Yaresan* inancı, tarihin daha sonraki bütün tezahürlerinin bu yaratma eylemini tekrarlayan döngüleri temsil ettiğine dayanır.[237]

"Tarih kendisini devrelerde tekrar eder"[238] diyen *Yaresaniler*, dünya tarihini yedi devre ayırır;

1. Devir: Âlem-e Dez denen Havenkar devri

2. ve 3. Devir: Can ve Beni Can devri

4. Devir: İnsanoğlunun ortaya çıkışının başlangıcı

5. Devir: İslami devir

6. Devir: "Beyabes- Sacnari" olarak bilinen bir dizi kanunun yapıldığı Şah Hoşin dönemi

7. Devir: "Beyabes-e Perdiveri" diye bilinen mevcut devir. Bu kanunlar kıyamete kadar geçerlidir.[239]Bu sonuncu devir Sultan Sahak devresidir. Zamanın sonu, son devre dönemi bittiğinde gelecek. O zaman mehdi ortaya çıkacak. Mehdi ilahi özün

[234] Işık, "Halk İnançlarında Kalıp Değiştirme, Ruh Göçü", s.48-49.
[235] Resul Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.81.
[236] Shahab Vali, **Kurden Yarsan**, Avesta yay., 2018, s.19.
[237] Omarkhalı, **Kürdistan'da Dini Azınlıklar**, s.50.
[238] Omarkhalı, **Kürdistan'da Dini Azınlıklar**, s.52.
[239] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.280.

yani Sultan'ın son tezahürüdür. Mehdi bütün yanlışları düzeltecek ve ideal bir varlığı meydana getirecektir.[240]

Yaresanilik'in *binyılcı* anlayışı, mehdicilik olarak da zikredilebilir. *Yaresanilik* inanç sisteminin en önemli öğelerinden biri olan *binyılcılık*, yaşamın ızdırabından kurtulma arzusu ile değişiklik getireceklerine inanılan doğaüstü aracıların ortaya çıkacağına inancın bir bileşimidir. Buna göre değişiklik toptan olmalıdır. Böylece yeni dönem mevcut durumun basit bir ıslahı değil mükemmelliğin ta kendisi olacaktır. [241]

Binyılcılık, ütopyaya ve eşitsizliklerde dolu mevcut mutsuz dünyanın son bulmasına duyulan bir özlemdir. Beklenen *binyıl*, bereket ve eşitlikçilik renklerinin baskın olduğu bir manzara şeklinde resmedilir. *Yaresan binyılcı* beklentileri, mevcut şer dünyanın şiddetli ve tümden reddi ile başka ve daha iyi bir dünyaya duyulan tutkulu özlemi yansıtır. Mevcut adaletsizliğe karşı gerçekleştirilen isyanlara ideolojik dayanak sağlamıştır.[242]

Devirlerin sonsuz biçimde tekrar etmesi düşüncesi, birbirini izleyen aşamalarda ideal bir duruma ilerleme fikriyle birleşmiştir. Bunun sonucunda da bu aşamalar boyunca ilerlemek ve sonunda tam gerçekleştirmeyi elde etmek için *tenasüh* düşüncesi ortaya çıkmıştır.[243]

Tenasüh inancı da *Yaresanilik'in* temel inançlarındandır.[244] *Yaresaniliğe* göre, insanın ölümü bir ördeğin dalışı gibidir. *Tenasüh* öğretisi, sınırlı sayıda doğma içeren döngüsel bir rejenerasyona (yenilenme) dayalıdır. Her bir kişinin 1001 *reenkarnasyondan* geçtiğine inanırlar. *Reenkarnasyonlar* elli bin yıllık bir dönem içerisinde gerçekleşir. Son tecessüm kıyamet gününde gerçekleşecektir. Bu, dindar insanların günahkârlardan ayrılacağı muhakeme günüdür. Kıyamet gününde dürüst

[240] Omarkhalı, **Kürdistan'da Dini Azınlıklar**, s.52.
[241] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.325.
[242] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.326.
[243] Omarkhalı, **Kürdistan'da Dini Azınlıklar**, s.51.
[244] Vali, **Kurden Yarsan**, s.39.

ruh, Tanrı'nın yanında yaşamakla ödüllendirilecektir. Günahkâr ruh ise tekrar yeryüzüne gönderilecektir.[245]

Her yeni bedenin önceki yaşama bağlı olduğuna, eziyet ve mükâfatın buna göre belirlendiğine inanan *Yaresanilik' e göre,* arınma imkânı insanların fıtratına bağlıdır. Sarı çamurdan yaratılanlar iyi olarak addedilir ve çok sayıda reenkarnasyona tabi tutulurlar; çektikleri zahmet karşılığında nûraniyet kazanır ve Tanrıya yaklaşmış olurlar. Siyah topraktan yaratılmış olanların ise günahlarından tam olarak arınma imkânı olmadığından Şehr-i Zor ovasında sahib-i zaman'ın gelmesiyle vuku bulacak olan mahşer gününde yok olacaklardır.[246]

Yaresanilik'in *tenasüh* inancında, ruh, tekrar insan bedenine girmesinin yanı sıra, hayvanların, bitkilerin ve cansız varlıkların bedenine de girebilmektedir.[247] "yükselme"[248] adı da verilen ruhun tekrar başka bir insanın bedenine göçmesine "neskh", ruhun hayvan bedenine göçmesine "meskh", ruhun bitki ve ağaçlara göçmesine "reskh" ve ruhun sürüngen, böcek vb. yaratıkların bedenine geçmesine de "feskh" denilir. Bunlara ise genel olarak "düşme" adı verilir.[249] *Tenasüh,* uzakta yaşayan bir kişinin bedeninde de gerçekleşebilir.[250] *Tenasüh* sürecinde cinsiyet değişebilir.[251]

Yaresanilik'te dört farklı durumda tenasüh gerçekleşir. Bunlar, normal durumda olan, ölümden sonraki tenasüh, istisnai olarak bir hastalığı takiben ya da iyileşme esnasında meydana gelen tenasüh, uyanık haldeyken kişinin birdenbire ruhunun değiştiğini hissetmesiyle oluşan *tenasüh* ve son olarak da rüya esnasında meydana gelen tenasüh. Rüya esnasında gerçekleşen tenasühte rüya gören kişi başka

[245] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.200.
[246] Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.82.
[247] Vali, **Kurden Yarsan**, s.40.
[248] Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.82.
[249] Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.82.
[250] Vali, **Kurden Yarsan**, s.40.
[251] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.200.

bir kişiye dönüştüğünü fark eder. Bu yeni ve aydınlanma ile gerçekleşen bilinçlenme, "bir rüyanın ardından kendini uyandırmak" ifadesiyle belirtilir.[252]

Yaresani eserlerinde beş tür ruhtan bahsedilir. İnorganik, bitkisel, hayvani insani ve semavi (melekuti). İlk dört ruh fanidir baki olan yalnızca semavi ruhtur. *Yaresanilik*'teki *tenasüh* anlayışında da kıyamet gününe kadar her bir ruh inorganikten semavi (melekuti) seviyeye evirilecektir. Muhakeme gününde ilk üç ruh bulunmayacaklardır ancak insani ruha erişildikten sonra muhakeme yapılacaktır. *Yaresanilik*'e göre *tenasühün* amacı yeryüzünde adaleti sağlamaktır. [253]

Yine *Yaresanilik* de dâhil *Ehl-i Hak* olarak ifade edilen inanışlarda *tenasüh* anlayışı, insanın mükemmelleşmesi ve safiyet kazanması için bir araç olarak kabul edilir. [254]

Yasesanilik/ Ehl-i Hak inancında *tenasühün* yanında *hulûl* inancı da önemli bir yer tutmaktadır. Onlara göre Tanrı, sıfati ve fiili olarak yedi kere insan bedeninde *hulûl* etmiş, yani don değiştirmiştir. Tanrı sırasıyla Havendigar, Hz. Ali, Şah Hoşin, Sultan Sohak, Kırmızı (Şah Veys Kulu), Muhammed Bey ve Han Ateş'te tecelli etmiştir. Tanrı'nın tecelli ettiği kişilerden biri olan Hz. Ali'nin, Sultan Sohak'ın gölgesinde kaldığına inanılmıştır. Bundan da anlaşıldığı gibi *Yasesanilik/ Ehl-i Hak* inancının merkezinde Hz. Ali değil Sultan Sohak yer almaktadır.[255]

[252] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.201.
[253] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.201.
[254] Ay, "İslam Dünyasının Öteki İnanç Grupları yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak bir Kimlik Görünümü", s.82.
[255] Özdemir, Alevilik ve Ehl-i Hak (Yaresan): Benzerlikler ve Farklılıklar, s.281.

İKİNCİ BÖLÜM

BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARIN DÖNGÜSELLİK TASAVVURLARININ MUKAYESESİ

Birinci bölümde Bâtıni Dini Yapılanmaların inanışların döngüsellik merkezli olarak zikrettik. Bu bölümde ise döngüselliği *Devir, Tenasüh, Binyılcılık/ Millenyumculuk* ve *Hulûl* gibi kavram başlıkları altında ele alıp Bâtıni Dini Yapılanmalarda karşılaştırarak anlamlı birtakım sonuçlara varmaya ve bir resim ortaya koymaya gayret edeceğiz.

2.1. Yedi Devir

*Devir***,** dolanmak, dairesel bir şekilde dönmek, bir şeyin ilk vaziyetine dönerek tekrar aynı harekete geçmesidir.[256] Cabir b. Hayyan'a göre *devir*, tam bir harekettir. Tamlığı onun semavi bir ilke oluşunun gereğidir ve bundan dolayı semavi âlemde değişme, çelişme ve bozulma bulunmaz; orası süreklilik alemidir. İhvan-ı Safa'ya göre feleklerin oluş ve bozuluş âlemi etrafında sayısını yalnızca Allah'ın bildiği birçok devirleri vardır. Devirlerin başlayış ve/veya bitiş noktalarında tamamlanışına "*kevir*" adı verilir. İsmaili kozmolojide ise kevir, "çok sayıda devirden oluşan kozmik çağ" anlamında kullanılmaktadır. Şehâbeddin es-Sühreverdî de sonsuz devirler boyunca oluşların tekrarlandığını, ancak birleşik varlıkların fert olarak süreklilik arz etmediğini belirtip bu devirlerde her zaman peygamberin olacağını iddia etmiştir.[257] Zamanın döngüsel/ devirli olduğunu ifade eden başka bir kavram da "sermed[258]"dir. "Sermed", sözlükte "geleceğe yönelik sonsuz zaman,

[256] Hellmut Ritter, "Devir", **İA**, c.3, s.558.
[257] İlhan Kutluer, "Devir", **DİA**, c.9, s.232-234.
[258] "Sermediyyet" kavramı yerine ilksizlik ve sonsuzluk tabiri de kullanılmaktadır. Geçmişte başı ve gelecekte sonu olmayan zaman anlamına gelen bu tabir hem başsızlığı hem de sonsuzluğu içerir. Diyalektik anlayışa göre evrensel süreç ilksiz ve sonsuzdur, çünkü her son yeni bir ilkin nedenidir. Özdek, sonsuz sayıda devim biçimleri içinde birbirine dönüşerek, asla azalmaksızın ve

ebedî" anlamına gelmektedir.[259] Ezel ve ebed kavramlarını mana olarak içerisinde barındıran "sermediyyet" zamanüstülük ifadesi ile de açıklanabilir.[260]

Döngüsel/ devirli zaman anlayışına göre, evren ve onun işleyişi, sürekli bir dairesel harekete tabidir. Etkenler, sürekli başlangıçtaki haline döner. Yıldızlar ve felekler ilk merkez etrafında dönerler. Onların boyutları, birleşme noktaları, karşılaşmaları ve ilişkileri hiçbir şekilde değişmediği gibi, başlangıçtaki etkenlerin de farklı olmaması gerekir.[261] Bâtıni düşüncenin temelinde de *döngüsel/ devirli zaman* öğretisi bulunmaktadır. Bu öğretiye göre tarih, başında neyse sonunda da odur ve sürekli bir devinimin ve tekâmülün yaşandığı tek bir tümel gerçekliği ifade etmektedir.[262]

Bâtıni yapılanmalar, insanlık tarihini devirlere ayırmışlardır. Onlara göre dünyanın tarihi, Âdem'den kıyametin yaşanacağı güne kadar *yedi devre* ayrılır ve bunlardan her biri de kendi içerisinde yine *yedi devre* bölünür.[263] Bu düşüncelerinden dolayı *İsmailiyye*'ye *Seb'iyye* de denilmektedir.

Bâtıni dini yapılanmalarda bulunan *yedi devir* düşüncesi, Hristiyan- Yahudi öğretisindeki Clementine Homilies'e benzemektedir. Ayrıca yedi devir düşüncesi, Gnostisizm ve Maniheizm'de var olan devir inancıyla da paraleldir.[264]

Bâtıni yapılanmaların her birinde yedi deviri ile ilgili ana çerçeve aynı olsa da farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa göre, tarih yedi devire ayrılmıştır. Bu devirlerin her biri "natık" (Konuşan) adı verilen peygamberler tarafından başlatılır. İlk altı devrin "natık" konumundaki "Ulu'l-azm" diye nitelendirilen peygamberleri şunlardır: Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed. Bu natıklar, sahip oldukları şeriatın te'vili için "fatık" (sözü açan) "samit", "esas" ya

---

kaybolmaksızın sürüp gitmektedir. Bu, metafizigin varsaydığı bir zamandışılık değil, Herakleitos' un sezdiği zaman içinde sürekli bir akıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Ansiklopedisi**, c.3, Remzi Kitabevi, s.67.

[259] İlyas Çelebi, Sermedi", **DİA**, c. Ek-2, s.502-503.

[260] Abdurrahim Alkış, "Sermediyyet ve Abdurrezzak-ı Ka§ani'nin Risdle fi beyani mikdari' s-seneti' s-sermediyye ve ta'yini eyyami'l-ilahiyye isimli Eseri", **MÜİFD**, 2009, s. 207-235

[261] Kummi, Nevbahti, **Şii Fırkalar**, s.137.

[262] Muzaffer Tan, "İsmaili davet: Sosyo- Politik Gelişim Süreci", **Dini Araştırmalar**, c.18, 2015, s.93.

[263] Ritter, "Devir", **İA,** s.558.

[264] Yurdagür, "Devir", s.232.

da "vasi" adı verilen bir vekile sahiptiler. İlk altı devrin samitleri; Şis, Sam, İsmail, Harun veya (Yuşa), Şemunus- Safa, Ali b. Ebi Talib idi. Her bir devirde, o devrin samitinden sonra kendilerine "mutim" denilen yedi imam gelmekteydi. Onların görevi ise kendi devirlerinin şeriatını, zahiri ve Bâtıni açıdan korumaktı. Her devirde yedinci imam olan kişi sonraki dönemin natıkı olurdu. Kendi devrinin şeriatıyla. Önceki devrin şeriatını ortadan kaldırırdı. Natıkın yokluğunda onu on iki bölgede on iki "hüccet" temsil etmekteydi. Bu altı devir "setr devri" olarak adlandırılır.

Bu öğreti, Bâtıni dini yapılanmalarda farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle farklılık gösteren temel konulardan biri, tarihin son devrini başlatacak olan kişinin kimliğidir.

Fırkalar	**Kaimu-z Zaman**
Karmatiler	Muhammed b. İsmail
Fatımiler	Fatımiler'in soyundan gelen bir kişi
Dürziler	Hamza b. Ali
Yaresaniler/ Ehl-i Haklar	Sultan Sahak

Yukarıdaki tabloya baktığımızda ilk olarak *Karmatiler*'e göre tarihin son devrini başlatacak kişi, Kaimu'z-Zaman, Muhammed b. İsmail'dir. Onlara göre Muhammed b. İsmail ölmemiştir, gaybettedir. Son devirde gelecek ve kıyameti ilan edecektir.[265] Yedinci natık olan Muhammed b. İsmail yeni bir şeriat ilan etmeyecektir. Onun yerine daha önceki bütün mesajların arkasında gizli Bâtıni hakikatleri tam olarak açığa vuracaktır. Bu devirde zahir ve batın arasında, şeriatın lafzı ve iç maneviyatı arasında hiçbir ayrım olmayacaktır. Kaim'ul Kıyamet olan Muhammed b. İsmail, kıyametin imamı olacak ve onun devri, zamanın ve insanlık tarihinin sonuna işaret edecektir. *Karmatiler*'in bu düşüncelerinden yola çıkarak, onlarda, sınırlı bir *yedi devir* anlayışının olduğunu görebilmekteyiz.[266]

Fatımiler'in yedi devir anlayışı ise, *Karmatiler*'in anlayışına benzerlik göstermiş olsa da farklı yönleri de bulunmaktadır. *Fatımiler*, evreni, sınırlı sayıda devirle ve insanın zamansallığıyla uzlaştırmak için, daha büyük, sonsuz bir devir

[265] Ali Avcu, "Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci", (Doktora Tezi), **AÜSBE**, Ankara 2009, s.176.
[266] Daftary, **İsmaililer: Tarih ve Öğretileri**, s.214.

dizisine olanak tanımışlardır. Onlar, her biri yedi döneme ayrılan, büyük kıyametle sonlanacak sayısız devirden oluşan bir büyük devir tasavvur etmişlerdir.[267] Bu düşüncelerinden yola çıkarak *Fatımiler*'de *Karmatiler'*in aksine sınırsız bir döngü anlayışından bahsetmek mümkündür. *Fatımiler*'in lideri Ubeydullah, imamette sürekliliği savunduğundan İslam devrinde yedi imamdan fazla imamın olabileceğini iddia etmişlerdir.[268] Onlarda, *Karmatiler*'in Mehdi Kaim olarak kabul ettiği Muhammed b. İsmail, artık Kaim-uz Zaman olarak değil, sadece Muhammed devrinin yedinci imamı olarak görülüyordu. Dolayısıyla Muhammed b. İsmail'in recat edeceği fikrinden de vazgeçmişlerdi. Onlara göre, son devri başlatacak olan kişi, Muhammed b. İsmail ve Müstansır'ın soyundan gelen biri olacaktır.[269]

Dürziler'i ele alacak olursak, onlar da son devrin imamının kim olduğuyla ilgili hem *Karmatiler'*den hem de *Fatımiler'*den farklı bir şahsiyeti öne sürmüşlerdir. Dürziler'e göre Hakim, kendisinden önceki bütün şeriatları ortadan kaldırarak son devri başlatacaktır.

Dünya tarihini *yedi devre* ayıran *Yaresaniler*' e göre ise sonuncu devir, Sultan Sahak devresidir. O, Mehdi olarak gelecek ve toplum içerisindeki bütün haksızlıkları, yanlışları ortadan kaldıracaktır.

Yaresaniler' de devir inancı daha çok *hulûl*, *tenasüh* ve *Bahailik'* teki gibi *binyılcılık* anlayışı olarak dikkat çekmektedir. *Keysaniyye, Hattabiyye, Dürzilik, Nusayrilik, Yezidilik ve Alevilik' te* ise devir anlayışı, bu fırkaların *hulûl* ve *tenasüh* anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.[270]

Bâtıni dini yapılanmalarda, *Yedi devir* anlayışıyla birlikte, her fırka kendisini dünya tarihinin merkezine koymuştur. Zira her fırkanın kendi devrini tarihin son devri olarak yaşanacağını iddia ettiğini görmekteyiz. Bu sebeple her fırka, son devrin kendi imamları tarafından yönetileceğini ve insanların kurtuluşunun kendi imamlarının eliyle olacağını savunmuşlardır.

[267] Daftary, **İsmaililer: Tarih ve Öğretileri**, s.214.
[268] Daftary, **İsmaililer: Tarih ve Öğretileri**, s.215.
[269] Tan, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih anlayışı, s.631.
[270] Yurdagür, "Devir", s.232.

2.2. Binyılcılık/ Milenyumculuk

Binyılcılık/ milenyumculuk, zorbalık ve fakirlikten tam olarak kurtuluşu ifade eden, ilahi yönetimin bin yıllık dönemine olan inancın adıdır.[271] "Altın çağ" adı da verilen bu düşünceye göre, bu dönemde insanların acı çekmesine sebep olacak hiçbir şey yoktur, Tanrılar ve insanlar iyi bir diyalog içerisindedirler. *Binyılcı* öğreti, toplumların "zaman" algıları üzerine inşa edilmiştir.[272] Bu düşünce daha çok *döngüsel/ devirli zaman* anlayışına sahip yapılanmalarda görülmektedir. Aslında binyılcılık zamanın sonu ile alakalı bir husustur. Yukarıda metod kısmında da belirttiğimiz gibi Hristiyanlarda ikinci binyılcılık versiyonu da ortaya çıktığı için bu konuyu döngüsellik içerisinde ele almayı uygun gördük.

Kurtuluş fikri, *binyılcı* düşüncenin merkezinde bulunmaktadır. Kurtuluş ihtiyacı dünyada çekilen acı ve kötü tecrübelerden kaynaklanmaktadır. Mesela fakirlik, çalışma, hastalık ve talihsizlik, yetersizlik ve günah gibi.[273] Her dinin peygamberine veya kurucusuna, gönderilmiş olduğu veya kurulmuş olduğu yerde yaşayan insanlar tarafından, her türlü zorbalıktan, adaletsizlikten koruyacağı bir rol verildiği görülmektedir; Zerdüşt, Buda, Mani, Jaina, Hz. İsa ve hatta Hz. Muhammed gibi.[274]

Kurtarıcı rolü her zaman bir şahsa verilmemiştir. Kurtarıcı, bazen bir ilah, karizmatik bir şahsiyet, olabildiği gibi bir ihtiyaç, bir düşünce, bir öğreti, bir eğilim veya bir ideal ve hatta bir ütopya olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Ancak kurtarıcı misyonu yüklenen her ne ise, uygun zaman ve mekânlarda ortaya çıkmaktadır.[275]

Kurtuluş düşüncesinde, tarihi şartlar, fiziki durum ve ruhani yetenek önemli ölçütler olduğundan, bu düşünce her dinde aynı derecede gelişmemiş ve

---

[271] Andrew Heywood, **Siyasi ideolojiler: Bir Giriş**, Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnaç, Şeyma Akın, Buğra Kalkan (Çev.), Adres Yay., 2013, s.325.
[272] Eyüp Baş, "Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicrl Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler", **Dini Araştırmalar**, c.7, s.165.
[273] Joachim Wach, "Din ve Felsefede Kurtuluş Düşüncesi", Ali Coşkun (Çev.), **MÜİFD**, c.13,14,15 İstanbul 1997, s.257.
[274] Ali Coşkun, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", **MÜİFD**, 2001, s.122.
[275] Coşkun, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", s.123.

kurumsallaşmamıştır. Örneğin, kurtuluş düşüncesi, diğer dinlerdense Hristiyanlık'ta daha çok yaygın, etkin ve gelişmiştir.[276]

Hristiyan dünyası, *binyılcı* düşüncesine Yeni Ahit'in son kitabı olan Vahiy'i dayanak olarak göstermektedirler. Burada, binyıllık kesintisiz krallık, krallık altında havariler ve azizlerle birlikte geçirilecek olan bin yıldan bahsedilmektedir. Vahiy' de geçen mitolojik öyküde, Yuhanna, elinde dipsiz derinliklerin anahtarı ve büyük bir zincir olan bir meleğin gökten indiğini görür. Bu melek ejderhayı, yani İblis ya da şeytan denen yılanı tutup bin yıl için bağlar. Bin yıl tamamlanıncaya kadar ulusları bir daha saptırmasın diye onu dipsiz derinliklere atar ve oraya kapatıp girişi mühürler. Bin yıl geçtikten sonra kısa bir süre serbest bırakılması gerekir. Bu nedenle İblis öldürülmez, sadece etkisiz hale getirilir. Bir anlamda kötülük kaynağı belli bir dönem için etkisiz hale getirilmiş olur. Hikâyenin devamında Yuhanna, bazı tahtlar ve bunların üzerinde oturanları gördüğünü, onlara yargılama yetkisi verilmiş olduğunu anlatır. İsa'ya tanıklık ve Tanrı sözü uğruna başı kesilmiş olanların canlarını da gördüğünü belirtir. Bunlar İblis'e ve onun putuna tapmamış olanlardır. Hepsi dirilip Mesih ile birlikte bin yıl egemenlik sürerler. İblis'e tapmış olanlar ise bin yıl tamamlanmadan dirilmezler. Bin yıl tamamlanınca şeytan atıldığı zindandan serbest bırakılır. Yeryüzünün dört bir yanındaki ulusları saptırmak için ortaya çıkar. Şeytana son darbenin indirilmesi için gerçekleşecek olan büyük savaşın hazırlık safhasını anlatan Yuhanna, hazırlıklarını tamamlayan bu ordunun yeryüzünü bir uçtan öbür uca geçerek kutsalların ordugâhını kuşattıklarını anlatır. Ama gökten üzerlerine ateş yağar ve yanıp kül olurlar. Onları saptıran İblis de kükürt ve ateş gölüne atılır. Onlar orada sonsuza dek işkence göreceklerdir. Böylelikle şeytan sonsuza dek etkisiz hale getirilmiş olur. Bu hikâye *binyılcı* düşüncenin temelini oluşturmaktadır.[277]

İslamiyet'te ortaya çıkan tasavvufi, Şii ve daha sonra Sünni gelenekteki; mehdi, müceddit, muhyi ve muslih gibi inanç ve anlayışlar, bir dizi dini kurtuluş hareketlerinin veya eğilimlerinin İslamiyet'te de aktif bir şekilde kendini gösterdiği

[276] Coşkun, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", s.122.
[277] Baş, "Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicrl Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler", s.167.

görülmüştür.[278] Bunun sebeplerinden biri, Kufe'nin Şiilerin beşiği olmasıdır. Ve Kufe'nin dışardan gelen Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik'teki fikirlerin yayılmasına müsait bir havası olmasıdır. Diğer bir sebep de Şiiler'in uzun süre maruz kaldıkları haksızlıklara karşı hissettikleri intikam duygusu "kurtarıcı" ya da "Mehdilik" fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü Şii taraftarlar, Ehl-i Beyt üzerindeki umutlarından vazgeçmemişler ve onların tekrar gelip adaleti yayacaklarına, zulmü ortadan kaldıracaklarına inanmışlardır.[279] Genel olarak da İslam geleneğinde *binyılcı* düşünce, Yahudi ve Hristiyan *binyılcılığına* benzer bir anlayışa sahip olan *İsmailiyye*/ *Bâtıniyye*'de bulunmaktadır.[280]

Birinci bölümün *Bahailik* kısmında da zikrettiğimiz gibi on dokuzuncu yüzyılda insanların yaşadıkları zorlu tecrübelerden dolayı dine yöneliş söz konusudur. Bu durum en çok, baskıcı bir yönetime sahip İran'da görülmüştür. Halkına zulmeden bir yönetime karşı, kurtarıcı mehdi düşüncesinin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Zira Şiiler arasında insanlığı içinde bulunduğu baskıdan kurtaracak bir Mehdi inancı her zaman mevcuttu. Yine bu dönemde Avrupa ve Amerika'daki dini gruplar da İsa'nın dönüşünün yakın olduğuna inanılıyordu. Aynı şekilde Orta Doğu'da, Kur'an ve hadislerdeki çeşitli haberlerin gerçekleşme zamanının geldiği savunulmaktaydı. Nitekim H. 1260 yılında Mehdi'nin tekrar gelişi herkes tarafından sabırsızlıkla bekleniyordu. Özellikle İrani hareketlerin çoğu, böylesine yakın bir kurtuluşun doğaüstü bir aracı yoluyla gerçekleşeceğini ummaktaydılar.[281] Fırsattan istifade, önce Mirza Ali Muhammed (Bab), sonra ise Mirza Hüseyin Ali (Bahaullah) kendilerini Mehdi olarak ilan etmişlerdir. [282]

Bahailik' te olduğu gibi, İrani bir hareket olan *Yaresanilik'* te de *binyıl* anlayışı önemli bir konumdadır. *Binyılcılık* düşüncesi, *Yaresanilik*'in kolları arasında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Şah Hasai kolu, Şah Hasai'nin bizzat kendisinin zamanın sonunda Mehdi olarak belireceğine inanır. Onlara göre Şah Hasai'nin yeryüzünde belirmesinden önce, torunlarından yedi tanesinin dünyaya gelip insan

[278] Coşkun, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", s.122.
[279] Muhsin Abdulhamid**, İslama Yönelen Yıkıcı Hareketler**, Saim Yeprem, Hsana Güleç (Çev.), DİB Yay., Ankara 1984, s.49.
[280] Baş, "Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicrl Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler", s.168.
[281] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.70.
[282] Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahailik", DİA, 1991, c.4, 464-468.

şeklinde zuhur etmeleri gerekir. Eğer torunları hazır değillerse temsilcilerinden biri orada olacaktır. Yedi tane olduğu sanılan bu temsilcilerinde birine göre yedinci torun, dünya fatihi olan Sultan Sehak'ın kendisi olacaktır. Başka bir versiyona göre ise, dünya fatihi, devirler tamamlandıktan, yani her bir ruh bin defa göç ettikten sonra zuhur edecektir.[283]

Bahailik'te *binyılcılık* tasavvuru, Yahudi ve Hristiyan *binyılcılığına* benzer bir anlayışa sahip olan Bâtıni yapılanmalardan *Bahailik* ve *Yaresanilik* dışında genel olarak bulunmamaktadır.

2.3. Tenasüh/ Reenkarnasyon

Ruhun, muhtelif bedenlerde sürekli yeniden doğması veya bir diğer tabirle, bedenden bedene göç ederek varlığını sürdürmesi olarak bilinen *tenasüh* ile ilgili birçok kavram mevcuttur.[284] Bu kavram, Türkçede *ruh göçü, yeniden doğuş, don değiştirme* ve Batı dillerinde ise *reenkarnasyon* terimleriyle ifade edilir.[285] Ruh ise, bedene hayat veren güç, bedendeki etkin ilke, tin, canlılık, duygu, en önemli nokta ve öz ,[286] Varlığın maddi olmayan, canlı ve ölümsüz yanı anlamlarına gelir.[287]

Sözlükte "bir şeyin başka bir şeyi yok ederek, onun yerine geçmesi[288]" anlamındaki "nesh" kökünden türeyen *tenasüh* "bir şeyi olduğu gibi başka bir yere nakletmek veya kopyalamak" gibi manalara gelir.[289] *Tenasüh,* terim olarak ise ruhların bedenlerde sonsuza kadar dolaşması anlamına gelmektedir. Başka bir tanıma göre ise tenasüh, ruhun bir bedenden ayrıldıktan sonra, araya herhangi bir zaman dilimi girmeksizin, ruh ve beden arasındaki aşka bağlı olarak, başka bir bedene girmesidir.[290]

Tenasüh inancı, her yeni yaşamda biraz daha yetkinleşmeyi sağlamak amacıyla sonsuza kadar devam eder. Bu nedenle ölüm bir yok oluş değil, bir halden başka bir hale geçiştir. İnsan doğarken bir önceki yaşamının artı ve eksilerini

[283] Hamzeh'ee, **Yaresan (Ehl-i Hak),** s.209.
[284] Adnan Bülent Baloğlu**, İslam'a Göre Tekrardoğuş,** Kitabiyat, Ankara 2001, s.23.
[285] Ali İhsan Yitik, "Tenasüh", **DİA**, c. 40, s.443.
[286] Türkçe Sözlük, **TDK**, c.2, s.1867.
[287] Orhan Hançerlioğlu, **İslam İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.484.
[288] Manzur, **Lisan'ul Arab**, c.3, s.61.
[289] Yitik, "Tenasüh", **DİA**, c. 40, s.443.
[290] Baloğlu**, İslam'a Göre Tekrardoğuş,** s.27.

beraberinde taşır. Yani bu yaşantı bir öncekinin sonucu ve sonraki yaşamının ise bir nedenidir.[291]

Ruhun tekâmülü ve çıktığı ilk kaynağa dönmesi tenasüh öğretisiyle gerçekleşmektedir. Ruhun sürekli yeniden bedenleşmesi, ruhun mükemmelleşmesiyle son bulacaktır. Kâinat, iyilik ve kötülük üzerine inşa edilmiştir. İnsanın görevi de iyi bir insan olup kâmil bir insan konumuna yükselip Tanrıyla bütünleşmektir. Ancak kötüyü tercih eden insan, ruhunun tekâmülünü sağlayana kadar kendisinden daha alt bir varlığın bedeninde cezalandırılır. [292]

Tenasühün yani tekrar doğuş inancının, insanlığın tarihi kadar eski olduğu ve hemen hemen dünyadaki bütün geçmiş ve mevcut kültürlerde farklı tezahürleri olduğu düşünülmektedir. Bazılarına göre *tenasüh* inancının kökeni eski Mısırlılara dayanır. M.Ö 5. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Buda dininde de *tenasüh* inancı bulunmaktadır. Ayrıca, Yunan filozoflarının da *tenasüh* öğretisini savunduğu zikredilmektedir. Bunun yanında, milattan önce yayılan Zerdüştlük dininde de tenasüh inancının bulunduğu savunulmuştur.[293]

Tenasüh inancının köken itibariyle ilk defa M.Ö 800 veya 1000 yılları arasında Kuzey Hindistan'da ortaya çıktığını ve bu fikrin yine ilk defa Hindu kutsal metinleri olan Upanişadlar'da bulunduğunu ileri süren bir başka görüş vardır. Başka bir kaynakta da Aryanların, tekrar doğuş doktrinini, ölüm sonrasında ruhun ağaçlara, bitkilere vb. göç ettiğine inanan ilkel insanlardan ödünç aldığını ifade eden görüşler vardır. Anlaşıldığı üzere, ölüm sonrasında ruh için birçok bedenlenme olayının vuku bulacağı inancı, çok eski bir inanç olup tarihin en eski kavim ve milletlerinde de bulunmaktadır. Ancak bu inancın ilk olarak çıktığı zaman ve mekân ile ilgili farklı görüşler olsa da eski Mısır'dan Yunanistan'a, Hindistan'dan İran'a ve Mezopotamya'ya kadar birçok bölgede ve dünyanın diğer yerlerinde bu inancın

[291] Türk, **Nusayrilik İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri,** s.249.
[292] Cihangir Gener, **Ezoterik- Batını Doktirinler Tarihi**, Piramit Yay., Ankara 2003 s. 12.
[293] Baloğlu**, İslam'a Göre Tekrardoğuş,** s. 37.

kalıntılarını ve izlerini bulmak mümkündür.[294] Bu anlamda *tenasüh* öğretisi ölümsüzlükle ilgili bir inançtır diyebiliriz.[295]

Günümüzde Hint kökenli dinler, bazı yerli Afrika dinleri ve Yahudi Kabala geleneğinde tenasüh öğretisinin bulunduğu kabul edilmektedir.[296] İslâmiyet'te kabul görmeyen bir öğreti olmasına karşın, farklı dinler ve kültürleri İslam geleneğiyle sentezleyen bazı mezheplerde ve tarikatlarde görülmektedir. Hatta *tenasüh*, bu mezheplerin temel inanç sisteminde önemli bir konumda bulunmaktadır.[297]

Tenasüh, İslam düşüncesine de tercüme hareketleri ve fetihlerden etkilenen gulat fırkalar sebebiyle girmiştir. Şia içerisinde bulunan gulat fırkaları, İslam'ın fethettiği topraklarda karşılaştığı eski düşünceleri yansıtan çevreleri içine alır. Şehristani'ye göre de gulat fırkalar *tenasüh* inancını, Mecusi Mazdekiyye'den, Hindu Brahmanistler'den, felsefeciler ve Sabiilerden alıp benimsemiştir.[298]

Gulat akidesinde *hulûl, tenasüh, devir* gibi düşünceler görülmektedir. Onlara göre, dünya hayatından başka bir hayat söz konusu değildir. Bu yüzden insan kıyametini de bu dünyada yaşayacaktır. İnsanların yaşantılarına göre bedenleri ya cennet olur ya da cehennem. Doğru yaşantısından dolayı kişinin ruhu en güzel bedenlere taşınırken kötü yaşantısından dolayı ruh, sürüngen hayvanlardan vahşi hayvanlara kadar bütün bedenlere taşınarak ceza çeker.[299]

Tenasühün dört derecesi vardır. Ruhun bir insan bedeninden diğerine geçmesine *nesh*, hayvan bedenine geçmesine *mesh*, bitkiye geçmesine *resh* ve cansız maddelere geçmesine *fesh* denilmektedir. Bütün bu safhalar, ruhun tek bir hayat süresince tekâmülünü gerçekleştiremediği için devamlı bedenlenmekten kurtulamamakta ve sonuç olarak ruhun olgunlaşması için bu bedenleşmelerin

[294] Baloğlu**, İslam'a Göre Tekrardoğuş,** s. 39-40.
[295] Yitik, "Tenasüh", **DİA**, c. 40, s.443.
[296] Yitik, "Tenasüh", **DİA**, c. 40, s.443.
[297] Ocak, **Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, s.183.
[298] Şehristani, **Milel ve Nihal**, s.160.
[299] İrfan Abdülhamit, **İslam'da itikadi Mezhepler ve Akaid Esasları**, Saim Yeprem (Çev.), Marifet Yay., İstanbul 1981, s.56-62.

gerçekleştiği anlamına gelmektedir.[300] Ancak Bâtıni yapılanmalar olarak isimlendirdiğimiz fırkalarda bu safhalarla ilgili değişik görüşler vardır.

Bâtıni dini yapılanmaların tenasüh öğretisini bu tablo üzerinden inceleyebiliriz.

	Nesh	**Mesh**	**Resh**	**Fesh**
Hattabiyye	+	+	+	+
Keysaniyye	+	-	-	-
Karmatiler	+	--	-	-
Fatımiler	-	-	-	-
Nusayriler	+	+	+	+
Dürziler	+	-	-	-
Yezidiler	+	+	+	+
Bahailer	-	-	-	-
Alevi/Bektaşiler	+	+	-	-
Yaresaniler	+	+	+	+

Tabloda görüldüğü gibi, *Hattabiyye* fırkasında, insan ruhunun hem insani hem de gayrı insani bütün bedenlere geçebileceği inancı vardır. Ancak *Keysaniyye* fırkasını incelediğimiz de *tenasühün Dürziler*'de olduğu gibi sadece insan bedeninden insan bedenine geçmesiyle ilgili ifadeleri bulmaktayız.

Karmatiler'de ise *tenasüh* inancının olup olmadığı konusunda farklı fikirlerin olduğunu ilk bölümde açıklamıştık. *Tenasüh* inancının var olduğunu söyleyenlere göre onlar, *mesh, fesh* ve *reshe* yani ruhun hayvan bedenine, cansız maddeye ya da bitkiye intikal ettiğine inanmazlar; fakat *neshe* yani birbirini takip eden ve ruhların imamı tanıyıncaya kadar doğum ve ölüm âlemleri arasında gidip geldikleri hayat devrelerine inanırlar.[301] Bundan da anlaşılacağı üzere *Karmatiler*'de ruh sadece insandan insana geçer.

Nusayriler'de, *Karmatiler*'in aksine *tenasüh* iki şekilde olur: *Nesh* ve *mesh*. Ali'yi tanımayanların ruhlarının çeşitli hayvanların bedenlerine gireceği inancı vardır. Bunun yanında *Nusayriler*, kendi dinlerinden olup günah işleyenlerin, Yahudi, Müslüman veya Hristiyan olarak dünyaya döneceklerine inanırlar.[302]

[300] Baloğlu**, İslam'a Göre Tekrardoğuş,** s. 27.
[301] Carra De Vaux, "Tenasüh", **İA**, c.12.1, s.159.
[302] Vaux, "Tenasüh", s.159.

*Nusayriler'*de her ne kadar tenasühün insan ve hayvan bedeninde gerçekleşeceği düşüncesi yaygın olsa da bazı kaynaklarda, insan ruhunun bitkiye ve cansız maddeye geçeceği düşüncesi de mevcuttur. *Nusayriler*'in *tenasüh* anlayışında tekâmül fikri vardır ve tekâmüle ermiş bir ruh gökteki yıldızlar arasında yerini almaktadır.[303]

Dürziler, ruhun gömlek değiştirir gibi beden değiştirir düşüncelerinden dolayı tenasüh kavramı yerine *takammüs* kavramını kullanırlar. Hamza b. Ali, günahkâr bir kişinin ruhunun aşağı hayvanların bedenine gireceğini öne süren *Nusayriler*'in tenasüh öğretisine karşı çıkmıştır.[304] Onlar, *Nusayriler'*in aksine, *Keysaniyye* ve *Karmatiler* gibi, insan ruhunun sadece başka bir insan bedenine gireceğine inanırlar. İnsan ruhunun hayvan, bitki veya cansız maddelere geçişini kabul etmezler. Hatta ruhun, aynı cinsler arasında yani, erkek ise erkek bedenine, kadın ise kadın bedenine geçtiği gibi bir *Dürzi'*nin ruhu diğer bir *Dürzi*'nin bedenine, Müslüman'ın ruhu ancak bir Müslüman'ın ruhuna geçer.

Yezidiler'in, tenasüh inancında senkretik bir yapı vardır. Onlar, *Dürziler* gibi iyi ruhların yine iyi bir insanın bedenine gireceğine inanırlar ancak bunun yanında kötü ruhların eti yenmeyen hayvan bedenlerine gireceğine inanırlar. *Yezidiler*'e göre, bu kötü ruhlar hayvan bedenlerinde cezalarını çektikten sonra tekrar insan bedenine geçecektir.

Ayrıca *Alevi/ Bektaşiler'* de *Karmatiler* ve *Dürzilerin* aksine, *Nusayrilerdeki* gibi *tenasühte mesh* safhasının olduğunu görmekteyiz. Onlara göre, iyi insanlar Tanrı'ya yükselecekler ancak kötü insanlar yaşadıkları hayata uygun bir hayvanın bedeninde yaşayacaklardır.

Yaresanilik/ Ehli Hak inancında da *tenasüh* öğretisi önemli bir yerdedir. Onlara göre, insan ruhu *nesh, mesh, resh* ve *fesh* diye adlandırılan bütün bedenlere geçebilir. *Yaresanilik*'te de *Alevilikteki* gibi, İyi insan Tanrı'nın yanında yaşamakla ödüllendirilirken, kötü insanlar farklı bedenlere geçerek dünyaya tekrar gönderilirler.

---

[303] Baloğlu**, İslam'a Göre Tekrardoğuş,** s.33.
[304] Daftary**, İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s.298

Yaresanilik' teki tenasüh inancı genel olarak *Nusayrilik*'teki tenasüh inancına benzemektedir. Ancak, *Nusayrilik*'teki yedi kez bedenleşme inancı *Yaresanilik*'te yerini bin bir kez bedenleşmeye bırakmaktadır.

Bâtıni yapılanmaları göz önünde bulundurursak *tenasühe* inananları iki gruba ayırabiliriz. Birinci gruba göre, ruh bedeni terk ettikten sonra hem insan bedenine hem de farklı türden varlıkların bedenine (bitki, hayvan, cansız maddeler vb.) girebilir. Bu görüşü benimseyenlere göre tenasüh, yeryüzünde adaleti sağlamak için olan bir öğretidir. Ruhun girdiği bedenler de kişinin yaptıklarının karşılığı niteliğindedir. Yani bir insan, insan olmanın gerekliliklerini yerine getirmezse bir daha dünyaya hayvan bedeninde gelerek cezalandırılır. İkinci gruba göre ise, *tenasüh* aynı tür varlıklar arasında gerçekleşir. Burada ise *tenasühün* amacı ruhun tekâmülüdür.[305]

Bâtıni yapılanmaları bu iki grup bağlamında ele alacak olursak; *Hattabiyye, Nusayriler, Alevi/Bektaşiler, Yezidiler* ve *Yaresaniler/ Ehli Hak* gibi fırkaları, ruhun hem insan hem de farklı varlıkların bedenine geçeceğine inandıkları için birinci gruba dâhil edebiliriz. *Keysaniyye*, *Karmatiler* ve *Dürziler* ise ruhun sadece aynı türden varlıkların bedenine geçeceği inancı var olduğundan ikinci gruba dâhil ediyoruz.

Yukarıda ele aldığımız fırkaların *tenasüh* öğretisinin ortak noktaları, insandaki ölümsüzlük arzusu, Tanrı'nın adil olması, kötülük problemine akla yatkın bir cevap bulma çabası ve ruhu fonksiyonel bir hale getirmek olduğunu söyleyebiliriz.[306]

2.4. Hulûl ve Zuhur

Hulûl[307], "halla" kelimesinden türemiş olup sözlükte, çözmek, bir yere konmak, bir yere ve mahalleye yerleşmek demektir. Terim olarak ise, ruh ile bedenin

[305] Işık, "Halk İnançlarında Kalıp Değiştirme, Ruh Göçü, s.54.
[306] Ali ihsan Yitik, "İslam Dini ve Hint Karma- Tenasüh İnancı", **Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu**, 25-27 Mayıs 2012 Malatya, s.48.
[307] Geleneksel dinlerden tek tanrılı dinlere kadar geniş bir inanç kuşağında ortaya çıkan hulûl kavramı, insanüstü ilâhî bir kudretin belli bir amaç doğrultusunda çoğunlukla insan, bazan da hayvan sûretinde tamamen veya kısmen yeryüzünde görünmesini (bedenlenme) ifade eder. Bu tanımıyla hulûl, basit bir şekil değiştirmenin ötesinde ilâhî iradenin bilinçli olarak kendini göstermek üzere herhangi bir

cevheri birliği, Allah'ın insan ile birliği anlamlarına gelmektedir.[308] Genel olarak İslam düşüncesinde *hulûl*, İlahın, zatı ve sıfatlarıyla yaratılmış olan bir insanın bedeninde veya maddi bir varlıkta görünmesidir."[309] Başka bir tanıma göre de Ulûhiyetin zat ile sıfatlar arasında cüzlere ayrılmasına ve ayrılmış olan "lahuti" cüz'ün ilahi zattan başka olan "nasuti" bedene girip onun şahsında tecelli etmesi olarak tanımlanmaktadır.[310]

Hulûl inancının kökeni, eski İran ve Hint kökenli dinlere, Zerdüştlük ve Budizm'e dayandıranların yanında Sabiiler veya firavunlara dayandıranlar da vardır.[311] Hinduizm, Hıristiyanlık, Eski Mısır ve Grek gibi dinlerde görülen *hulûl* inancı, İlahın, insan veya başka bir canlı kalıbında tecelli etmesi anlamına gelmektedir.[312]

İslam düşüncesinde ise *hulûl*, Şii Gulat olarak isimlendirilen fırkalar tarafından benimsenmiş bir öğretidir. *Tenasüh* öğretisi ve enkarnasyon (incarnation), panteizm ve antropomorfizm (teşbih) gibi kavramlarla yakın anlamlar içerir.[313] İslam düşüncesinde *hulûl* genel olarak Allah'ın insan suretine girmesi anlamına gelmektedir.[314]

Hulûl öğretisi, Müslümanlar arasında ilk defa Abdullah b. Sebe'nin Allah'ın Hz. Ali ve imamlarda zuhur ettiğini iddia etmesiyle ortaya çıktığı söylenmektedir. *Hulûlün* Hz. Ali'den sonra Muhammed b. Hanefiyye'ye, Ebu Haşim'e ve Bey'an b. Seman'a geçtiğini savunan Ebu'l Hattab el-Esedi bu öğretiyi sistemleştirmiştir. Böylece *hulûl* bütün Şii Gulat fırkaların inanç sisteminde bulunmuş bir öğreti haline

varlığın bedenini seçmesiyle ilgilidir. Daha geniş bilgi için bkz. Kürşat Demirci, Hulûl, **DİA**, c. 18, s.341-344. Zafer Erginli (Ed.), **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kalem Yayınevi, 2006 İstanbul, s. 391.

[308] Louis Massignon, "Hulul", **İA**, c.5, s. 584.

[309] Kürşat Demirci, "Hulul", **DİA**, c. 18, s.341-344.

[310] Uyar, "Nusayrilik", s.321.

[311] Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl", **DİA**, c.18, s.341-344.

[312] Demirci, "Hulul", s.341-344.

[313] Resul Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", **Bilig**, 2015, s.3.

[314] Yavuz, "Hulul", s.341-344.

gelmiştir. Ayrıca İbn Haldun'a göre *hulûl* öğretisi Şii Gulat fırkalar sebebiyle tasavvuf tarikatleri arasına da girmiştir.[315]

Hulûl inancının iki çeşidi vardır. Birincisi ilahi zatın her şeye *hulûl* ettiğini ve aynı zamanda her yerde bulunabileceğini savunan "*hulûl-i âm*" diye bilinen "*mutlak hulûl*"dür. Bu çeşit *hulûle* göre ilahi zat, eşyadan ayrı değildir.[316] İkincisi ise Allah'ın bütün özellikleriyle bir kişide veya bir nesnede zuhur ettiğini iddia eden "*hulûl-i hâs*" diye de bilinen *"muayyen hulûl"*dür. Bu çeşit *hulûle*, Şiiler'in imamlarına, Hristiyanların Hz. İsa'ya ve mutasavvıfların Şeyhlerine karşı yaklaşımları örnek verilebilir.[317] İslam dininde *Bâtıniyye* adı altında zikrettiğimiz *İsmailiyye*'nin *Nizari kolu*, *Hattabiyye*, *Keysaniyye*, *Dürzilik*, *Nusayrilik*, *Alevi/Bektaşilik* ve *Yaresanilik/ Ehl-i Hak* gibi fırkalar Allah'ın peygamber veya şeyh- evliya gibi şahıslara *hulûl* edebileceği inancı mevcuttur. Bunun da *muayyen hulûl* anlayışı alanına girmektedir.[318]

Bâtıni yapılanmalarda *hulûl* örnekleri farklı olabilmektedir. Bazılarına göre İlahi ruh önce Âdem'e sonrasında diğer imamlara geçmiştir. Bazılarına göre ise İlahi ruh ilk olarak Hz. Ali'ye geçmiştir. Başka bir gruba göre de İlahi ruh kendi inançları için önemli bir konuma sahip olan imamlara, şeyhlere, evliyalara geçmiştir. [319] Görüldüğü gibi *hulûl* ve *tenasüh* inancına sahip olan fırkalar öncelikle imamlarının önce peygamber sonra ise İlah olduklarını iddia ederek aşırıya gitmişlerdir. Bununla da kalmayıp yaşanılacak tek dünyanın olduğunu kıyameti ve ahiret hayatını yok sayarlar.[320]

Bâtıni dini yapılanmalar olarak bahsettiğimiz fırkaların genelinde *hulûl* öğretisi mevcuttur. Bu öğreti kimi zaman kendi fırkalarını daha önemli bir konuma yüksetmek kimi zaman da iman ettikleri imamları veya şeyhleri daha fazla kutsallaştırmak için kullanılmaktadır. İlk olarak, *Keysaniye* fırkasına baktığımızda,

[315] Yavuz, "Hulul", s.341-344.
[316] Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", s.5.
[317] Yavuz, "Hulul", s.341-344.
[318] Yavuz, "Hulul", s.341-344.
[319] Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", s.4.
[320] Kurt, "Şia'da Hulûl Anlayışının Etkileri", s.21-22.

fırkanın farklı grupları arasında ortak olan nokta Allah'ın, Hz. Ali'nin suretinde görülmesi düşüncesidir. Aynı zamanda *Keysaniye* içeisindeki bu gruplardan bazılar kendi önderlerine de ilahi nurun tecelli ettiğini savunmuşlardır. Aynı zamanda *Hattabiyye* fırkasının temel inançları arasında da *hulûl* öğretisi vardır. Onlara göre Allah önce Ali'ye, daha sonra sırasıyla Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bakır ve Cafer es-Sadık'a *hulûl* etmiştir. Bu düşüncenin yanında fırkanın içerisinde ortaya çıkan gruplar kendi liderlerine de Allah'ın tecelli ettiğini iddia etmişlerdir.

Hâkim ve Hamza'nın öğretileri çerçevesinde şekillenen *Dürzi* akidesine göre Tanrı periyodik olarak kendisini insan bedeninde göstermektedir. *Dürziler*'e göre Hakim, Allah'ın *zuhûr*udur.[321] Nusayrilik ve Ehl-i Hak fırkaların akidesine baktığımızda da *hulûl* öğretisini belirgin bir konumda görebilmekteyiz. Nusayrilik'te Tanrı yedi kez insanda *zuhûr* etmiş yedinci *zuhûr* Hz. Ali'de gerçekleşmiştir. Ehl-i Hak fırkalarına göre de Tanrı yedi kez insan bedenine *zuhûr* etmiştir ancak ikinci beden Hz. Ali'ye aittir.[322]

Zuhûr kavramının kelime anlamı "bir şeyin ortaya çıkmasıdır." Istılahi olarak ise, bir cisimde bilkuvve var olan bir şeyin açığa çıkıp bilfiil var olmasıdır.[323] İbn Arâbî ile zikredilen[324] *zuhûr* öğretisi, İslâm kültüründe, mahlûkatın Mutlak Yaratıcı'dan meydana gelmesini ifade eden bir düşünce sistemi olarak yer almaktadır.[325]

Zuhûr öğretisi, "Mutlak Varlık, Allah'tır" ifadesinden yola çıkarak âlemde var olan çokluk ve farklılığı, Allah'ın varlığının tecellî ve zuhûru olarak açıklamaktadır. Bu öğretiye göre, âlem, Allah'ın varlığından tecelli[326] etmiştir. Bütün

[321] Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, s. 233.
[322] Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", s.4.
[323] Yusuf Şevki Yavuz, "Kümun", **DİA**, c.26, s.552.
[324] Fatma Aygün, "İslam Düşüncesinde Tanrı- Alem İlişkisine (Birlik- Çokluk) Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr", **Kader Dergisi**, c.16, s.174.
[325] Betül Güçlü, "Molla Fenârî'ye Göre Varlıkların Zuhûrunda İlâhî İsimlerin Rolü", **Marife**, 2014, s.130.
[326] Tecelli, Sözlükte "belirmek, ortaya çıkmak, görünmek; belirti, görüntü" anlamındaki tecellî tasavvuf terimi olarak "sâlikin kalbine doğan ledünnî bilgiler ve nurlar" demektir. Sufilere göre tecelli Hakk'ın yaratma eylemidir. Hak her şeyde, her yerde ve her zamanda tecelli eder. Daha Geniş Bilgi İçin bkz. Semih Ceyhan, "Tecelli", **DİA**, c.40, s.241-243.; Mustafa Sinanoğlu, "Tecelli", **DİA**, c.40, s.243-245.; Zafer Erginli (Ed.), "Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, **Kalem Yayınevi**, 2006 İstanbul, 1022-1031.

varlıklar Allah'ın zâtının tecellisi ve zuhûrudur. Yani bu *zuhûr* öğretisine göre eşyanın görünen varlıkları, gerçekte Allah'ın varlığının farklı şekillerde tecellilerinden başka bir şey değildir.[327]

Bâtıni Dini yapılanmalar arasında zikrettiğimiz *Bahailik* fırkasında da *zuhûr* öğretisini görebilmekteyiz. *Bahailik*'te Allah'ın Bahaullah'ta tecelli etmiş olduğu düşüncesi, fırkanın akidesi yönünden önemli bir öğretidir. *Bahailer,* Bahaullah'ı Allah'ın *Zuhûr*u olarak nitelemiş ve öyle isimlendirmişlerdir.

Alevi/Bektaşi inancında *tenasüh* ve *hulûl* öğretileri iç içedir. Hem *tenasüh* hem de *hulûl* daha çok Hz. Ali odaklıdır. Allah'ın kendisi olduğuna inandıkları Hz. Ali'nin, bazı *Alevi* dervişlerinin bedenlerinde tecelli ettiğine, turna veya güvercin gibi kutsal sayılan kuşlara dönüştüğüne inanılmaktadır. *Alevi/ Bektaşiler*'deki bu *hulûl* anlayışı, dinsel bir elit kimliğe sahip insanlar arasında yaygındır. Sıradan halk arasında *hulûlden* bahsedilmemektedir.[328] Hz. Ali'nin, Tanrı'nın sırrı, mazharı veya *hulûlü* gibi anlayışlar *Alevi-Bektaşi* inanışının temel karakteristiğini göstermektedir. Bunun yanında *Alevi-Bektaşi* geleneğinde kutsal kabul edilen şahsiyetlerde de hululün gerçekleştiği kabul edilmiştir.[329]

[327] Aygün, "İslam Düşüncesinde Tanrı- Alem İlişkisine (Birlik- Çokluk) Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr", s.174.
[328] Türk, **Nusayrilik İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri,** s.254.
[329] Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", s.10.

SONUÇ

Yahudi ve Hıristiyan Gnostisizminden, İran Gnostisizmini içinde barındıran Maniheizm ve Mazdekizmden, Sabiilik, Harraniler, Hermetizm gibi din ve düşüncelerden derin izlerini taşıyan *Bâtınilik,* aynı zamanda Yeni Eflatunculuk ve Yeni Pisagorculuk gibi felsefi akımlardan da etkilenmiştir. Genel anlamda *Bâtıniler,* dinin zahirine değil de batın yönüne önem verdikleri ve aynı zamanda kurtuluşa ermek için Bâtıni bilgiye ulaşmayı zorunlu kıldıklarından dolayı bu isimle tanınmışlardır. Bunun yanında İlahi kitaplarda zahir- batın ayrımına gitmeleri ve bunun sonucunda aşırı tevile başvurmaları onların karakteristik özelliğidir.

Söz konusu Bâtıni yapılanmalar sadece Şii düşünce sistemi içerisinde türememiştir. Bu fırkaların aynı zamanda Ehl-i Sünnet'in tasavvufi ve felsefi düşünce sistemleri içerisinde de var olup daha sonra *Bâtıniyye* olarak şekillendiğini görebilmekteyiz. Bâtıni fırkaları şöyle sınıflandırabiliriz: Gulat Şii hareketler olarak bilinen *Hattabiyye* ve *Keysaniyye; İsmailiyye, Dürziyye, Nusayriyye, Bahailik* ve *Yaresaniler/Ehl-i Hak* gibi Şii fırkalar; Ehl-i Sünnetin tasavvufi yorum biçimlerinden olan *Yezidilik*; aynı zamanda tasavvufi ve felsefi yönü olan *Alevi/ Bektaşilik.*

Bâtıniyye inanç esaslarının arka planında yatan temel unsurlardan birisi döngüselliktir. Onlara göre gece ve gündüzün, mevsimlerin, ayın hallerinin bir döngü halinde peş peşe gelmesi gibi, zaman da döngü şeklinde akıp gitmektedir. İşte bu düşünceyle birlikte inanç esaslarını şekillendiren *Bâtıniyye*, öncelikle dünya tarihini *yedi devirden* oluşan sınırlı bir yapı haline getirmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz fırkaların yedi devir anlayışında, her fırka kendi devrini son devir olarak görmekte ve aynı zamanda kendilerince lider gördükleri şahsiyetlerin son devrin kurtarıcısı olarak geri geleceklerini iddia etmektedirler. *Bahailik* ve *Yaresanilik*/*Ehl-i Hak* gibi Bâtıni fırkalarda ise döngüsellik *binyılcılık/ millenyumculuk* olarak ön plana çıkmıştır. Her

iki fırkaya göre de bin yıl sonra geri gelecek kurtarıcı kendilerinden olacaktır. *Binyılcılık* düşüncesi de insanların ümitlerini canlı tutmayı yaşadıkları zorlu hayata karşı sabretmelerini sağlamıştır.

Döngüsellik algısı, *Bâtını* fırkalarda ahiret inancının şekillenmesinde de kendini göstermiştir. Nitekim *Bâtını* fırkalarda ahirete iman yerine tenasüh inancı vardır. Cennet, cehennem, ceza, mükâfat vb. her şey bu dünyadadır. İnsan sadece bedenen ölür. İnsanın ruhu ölümlü değildir. Bir döngüsellik içerisinde dünyaya defalarca gelmektedir. Onlara göre söz konusu *Tenasüh* inancı, Tanrı'nın adil oluşunun bir simgesidir. Zira Allah bir kere dünyada yaşamış olan birini yaptıklarından dolayı sorumlu tutmaz. Yani ona birden fazla fırsat vererek kemale ermesinin önünü açmıştır. Nitekim *Tenasüh* öğretisinin amacı, dünya hayatında verilen ceza ve mükâfatla insanların kemale ermesidir. Kemale ermiş ruhlar artık Tanrı katında yaşayacaklardır.

Bâtını fırkalarda döngüsellik düşüncesinin başka bir unsuru olan *hulûl* öğretisinde ise Tanrının fani varlıkların bedenlerinde tecelli etmesi vardır. Bu bağlamda Tanrı farklı zaman dilimlerinde farklı farklı bedenlere defalarca *hulûl* etmiştir. Burada amaç Tanrı'yı alçaltmak değil, Tanrı'nın ruhunun *hulûl* ettiği şahsı kutsallaştırmaktır. Bu fırkalar, İmamlarını ilah kabul ederler ve zamanla ahireti inkâr edip dini sorumlulukları yok sayarlar.

Bâtını fırkaların döngüsellik düşüncesinde kurtuluş teorisi ve seçilmişlik duygusu merkezde bulunmaktadır. Döngüsellik düşüncesinin uzantılarından olan yedi devir, binyılcılık, tenasüh ve *hulûl* anlayışlarında da bunu görebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

ABDÜLHAMİD, İrfan, **İslam'da itikadi Mezhepler ve Akaid Esasları**, Saim Yeprem (Çev.), Marifet Yay., İstanbul 1981.

ABDULHAMİD, Muhsin, **İslama Yönelen Yıkıcı Hareketler**, Saim Yeprem, Hsana Güleç (Çev.), DİB Yay., Ankara 1984.

(Ed.) AKCAOĞLU, Faik, **Çağdaş İnançlar ve Düşünceler**, (Çev.) Beşir Eryarsoy, c.1, Beka Yay., 2012.

ALKIŞ, Abdurrahim "Sermediyyet ve Abdurrezzak-ı Ka§ani'nin Risdle fi beyani mikdari' s-seneti' s-sermediyye ve ta'yini eyyami'l-ilahiyye İsimli Eseri", **MÜİFD**, 2009, s. 207-235

ASLAN, Namık, "Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine", **Milli Folklor,** 2004, s. 37-43.

ATAY, Hüseyin, **Ehl-i Sünnet ve Şia**, AÜİFY, s. 1983.

ATICI, Ayşe, "**Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtını Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâilîleri)"** (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2005.

AVCU, Ali, "Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyataı ve İslam Düşüncesine Katkıları", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c.10, 2010, s. 199-246.

AVCU, Ali, **Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci,** (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009.

AVCU, Ali, "Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009.

AY, Resul, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam'ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", **Bilig**, 2015, s. 1-24.

AYDIN, Mehmet, "Yezidiler ve İnanç Esasları", **Belleten Dergisi**, S.202, Ankara 1988, s. 33-74.

AYGÜN, Fatma, "İslam Düşüncesinde Tanrı- Alem İlişkisine (Birlik- Çokluk) Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr", **Kader Dergisi**, c.16, 2018, s. 157-187.

AYSEVENER, Kubilay, BARUTÇA, Müge, **Tarih Felsefesi**, Cem Yayınevi, İstanbul 2003.

AZİMLİ; Mehmet, "İlk Şii Halife Ubeydullah El- Mehdi ve Fatımi Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **DÜİFD**, c.7, Diyarbakır 2005. s.59-73.

BAĞDADİ, Ebu Mansur, **Mezhepler Arasındaki Farklar,** (çev.) Ethem Ruhi Fığlalı, Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

BAĞLIOĞLU, Ahmet, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka planı", **FÜİFD**, S.8, 2003, s. 215-228.

BAĞLIOĞLU, Ahmet**, İnanç Esasları Açısından Dürzilik,** Ankara Okulu Yay., Ankara 2018.

BALOĞLU, Adnan Bülent, **İslam'a Göre Tekrardoğuş,** Kitabiyat, Ankara 2001.

BAŞ, Eyüp, "Binyılcılık ve Osmanlı Toplumunda Hicrl Milenyum Kıyamet Beklentisi ile İlgili Bazı Veriler", **Dini Araştırmalar**, c.7, s. 163-177.

BEKİRYAZICI, Eyüp, "Bazı İslam Filozoflarının Tenasüh Nazariyesine Yaklaşımları", **Marife**, s.1, 2008, s. 203-219.

BİRGE, John Kingsley, **Bektaşilik Tarihi,** (Çev.) Reha Çamuroğlu, Ant Yay, İstanbul 1991.

BOZAN, Metin, **İmamiyye Şia'sının Oluşumu**, İsam Yayınları, Ankara 2018.

BOZAN, Metin, **Şeyh 'Adi Bin Müsafir- Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yazidi İnancındaki Yeri**, Pak Ajans Yay., İstanbul 2012.

BOZAN, Metin, "Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adī b. Musāfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", **AÜİFD,** 53:2, 2012, s. 23-41.

BOZKUŞ, Metin, "İslam Mezhepleri Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler", **Eski Dergi**, s. 195-208.

BOZKUŞ, Metin, "Bahailiğin Arka Planı ve Söylemleri Üzerine Bir Değerlendirme (Sivas Örneği)", **CÜİFD**, c.6/2, Sivas 2002, s. 139-156.

BULUT, Halil İbrahim, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrilik", **Ortadoğu Yıllığı,** 2011, s.581-614.

CEYHAN, Semih , "Tecelli", **DİA**, c.40, 2011.

COŞKUN, Ali, "Osmanlı Dönemi Dini Kurtuluş Hareketlerinin Sosyolojisi", **MÜİFD**, 2001, s.115-143.

COŞTU, Feyza Ceyhan, "Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, S.2, s. 647-673.

ÇÜÇEN, Abdulkadir, "Ortaçağ Felsefesinde Zaman Kavramı", **Felsefe Dünyası**, S.20

DAFTARY, Farhad, **İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri**, Ahmet FETHİ (çev.), Alfa Tarih Yay., 2017.

DAFTARY, Farhad, **Şii İslam Tarihi,** Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., 2013.

DEMİRDAĞ, Muhammed Fatih, "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik", **İslami Araştırmalar,** c.28, 2017, s. 389-399.

DEMİRCİ, Kürşat, "Hulul", **DİA**, TDV Yayınları, c. 18, İstanbul 1998.

DEMİRCİ, Abdurrahman, Hz. Ebu Bekir'in Fetih anlayışı", **Artuklu Akademi**, S.1, 2014, s. 5-31.

EBU ZEHRA, Muhammed, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi,** Hasan Karakaya (çev.) Hisar Yayınevi, İstanbul 1983.

ECER, Ahmet Vehbi, "Şia ve Doğuşu", **EÜİFD**, c.1, Kayseri 1983, s. 131-141.

ELİADE, Mircea, **Ebedi Dönüş Mitosu**, (çev.), Ümit Altuğ, İmge Kitabevi, Ankara 1994.

ERGİNLİ (Ed.), Zafer, **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,** Kalem Yayınevi, İstanbul, 2006.

ESKİOCAK, Nasrettin, **Yaratıcının Azameti ve Kur'an'daki Reenkarnasyon**, Can yay.,1998.

ES-SEYYİD, Eymen Fuad, "Fatımiler", **DİA**, TDV Yayınları, c.12, İstanbul 1995.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki, **Bütün yönleriyle Bektaşilik – Alevilik,** Yeni Çığır Kitabevi, İstanbul 1980.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1980.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", **Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İstanbul (13-15 Şubat 1993), s. 33-46.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Ali", **DİA**, TDV Yayınevi, c.2, İstanbul 1989.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Babilik ve Bahailik**, TDV Yay., Ankara 1994.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, ŞİMŞEK Ramazan, "Bahailik ve Kitabu'l Akdes (Türkçe Çeviri)", **Mezhep Araştırmaları**, c.3, 2010, s. 7-144.

GENER, Cihangir, **Ezoterik- Bâtını Doktirinler Tarihi**, Piramit Yay., Ankara 2003.

GÜÇLÜ, Betül, "Molla Fenârî'ye Göre Varlıkların Zuhûrunda İlâhî İsimlerin Rolü", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, 2014, s. 127-141

GÜNGÖR, Özcan, AKSOY, Erdal, "Sosyolojik Açıdan Alevi/ Bektaşilerde Tenasüh İnancı**", Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly**, 2012, s. 249-270.

GÜNEL, H. Aziz**, "Tarihte Yezidiler",** İstanbul 1972-1979.

GÜNŞEN, Ahmet, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında "Alevi- Bektaşi" Anlamlı Söz Varlığı Üzerine", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, c.52, Ankara 2009, s. 101-124.

HAMZEH'EE, M. Reza, **Yaresan (Ehl-i Hak), (çev.),** Ergin Öpergin, Avesta yay., 2008.

HANCERLİOĞLU, Orhan, **İslam İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Ansiklopedisi**, Remzi Kitabevi, 1916-1991.

HEYWOOD, Andrew, **Siyasi ideolojiler: Bir Giriş**, (Çev.) Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnaç, Şeyma Akın, Buğra Kalkan, Adres Yay., 2013.

IŞIK, Caner, "Halk İnançlarında Kalıp Değiştirme, Ruh Göçü", **Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, 2012, s. 46-60.

İDİZ, Ferzende, "Adi b. Müsafir, Adeviyye Tarikatı ve Yezidilik", **Ekev Akademi Dergisi**, s.55, 2013, s. 181-200.

İLHAN, Avni, "Bâtıniyye", **DİA**, TDV Yayınları, c.5, İstanbul 1992.

KILIÇ, Sami, "Yezîdîlik ve Yezîdîlikte Harrânî İzleri", **Turkish Studies Dergisi**, c.6/3, 2011, s. 285-296.

KREYENBROEK, Philip G., REŞOW, Xelil Cindi, **Tanrı ve Şeyh Adi Kusursuzdur Yezidi Tarihinden Kutsal Şiirler ve Dinsel Anlatılar**, Avesya Yay., 2005.

KUMMİ, NEVBAHTİ, **Şii Fırkalar**, (Çev.) Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.

KURT, Hasan, "Şia'da Hulûl Anlayışının Etkileri", **HÜİFD**, c.10, 2011, s. 5-28.

KUŞCA, Sibel, Alevi-Bektaşi İnancının Mitik Temellerini Oluşturan Figür ve İnanışların Deyiş ve Nefesler Vasıtasıyla Tespiti, **Alevilik Araştırma Dergisi,** s.10**,** 2015, s. 29-252.

KUTLUER, İlhan, "Devir", **DİA**, TDV Yayınları, c.9, İstanbul 1994.

KÜÇÜKÖNER, Halide Rumeysa, **Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedîlerin Mirza Gulam Ahmed Telakkisi,** Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018.

KÜÇÜKÖNER, Halide Rumeysa, "Hint Alt-Kıtasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü" **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)**, Mayıs-2018 Cilt:10 Sayı:2 (20)/May-2018 Volume:10 Issue:2 (20) Sayfa, 610-624.

Lisan'ul Arab, "Batn", Beyrut 1968, c.13, s.54-55.

MASSİGNON, Louis, "Karmatiler", **İA**, MEB Yayınları, c.9, İstanbul 1995.

MASSİGNON, Louis, "Hulul", **İA**, c.5, 1987.

MELİKOFF, İrene, **Uyur idik Uyardılar**, (Çev.) Turan Alptekin, **Cem Yayınevi**, 1993.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İletişim Yay., İstanbul 2000.

OMARKHALI, Khanna, **Kürdistan'da Dini Azınlıklar**, (çev.), İbrahim Bingöl, Avesta yay., 2014.

ONAT, Hasan, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", **AÜİFD**, c.36, 1997, s. 79-117.

ÖZ, Mustafa, "Dâî", **DİA**, TDV Yayınları, c.8, İstanbul 1993.

ÖZ, Mustafa, "İmamiyye", **DİA**, TDV Yayınları, c.22, İstanbul 2000.

ÖZ, Mustafa, "Şia", **DİA**, TDV Yayınları, c.39, İstanbul 2010.

ÖZDEMİR, Ali Rıza, "Alevilik ve Ehl-i Hak (Yaresan): Benzerlikler ve Farklılıklar", **Alevilik Araştırmaları Dergisi**, c.10, 2015, s. 253-282.

RİTTER, Hellmut, "Devir", İA, MEB Yayınları, c.3, 1864.

SİNANOĞLU, Mustafa "Tecelli", **DİA**, c.40, 2011.

ŞEHRİSTANİ**, Milel ve Nihal**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

ŞENZEYBEK, Aytekin, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", Marife, 2015, s. 87-116.

ŞENZEYBEK, Aytekin, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysani Fikirlerin Ortaya Çıkışı", **Marife**, 2015, s. 343-370.

TAN, Muzaffer, "Tarihsel Süreçte İsmaililik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", **FÜİFD**, s.17:2, 2012, s.111-145.

TAN, Muzaffer, "İsmaili Davet: Sosyo- Politik gelişim süreci", **Dini Araştırmalar**, c. 18, 2015, s.79-95.

TAN, Muzaffer, **İsmailiyye'nin Teşekkül süreci**", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2005.

TAN, Muzaffer, "Tarihin Sonu: İsmaili Döngüsel Tarih Anlayışı", **AÜİFD,** s.625-634.

TAN, Muzaffer, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", **EKEV Akademi Dergisi**, 2009, s. 73-86.

TAN, Muzaffer, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", **e-Makalat Mezhep Araştırmaları**, Güz 2012, s.61-82.

TAŞĞIN, Ahmet, "Yezidiyye", **DİA**, TDV Yayınları, c.43, İstanbul 2013.

TELCİ, İsmail Numan, "Bir Etno- Dini İnanış Olarak İran'daki Yarsan İnancı", **Mezhep Araştırmaları Dergisi,** c.10, 2017, s. 435-454.

TURAN, Ahmet, **Yezidiler**, Eser Matbaası, Samsun 1993.

Türkçe Sözlük, "Ruh", **TDK**, c.2, s.1867.

ULUÇAY, Ömer, "**Nusayrilik İnanç Esasları ve Tenasüh**, Karahan Yayınları, Adana 2003.

ÜZÜM, İlyas, "Nusayrilik", **DİA**, TDV Yayınları, c.33, İstanbul 2007.

ÜZÜM, İlyas, "Kızılbaş", **DİA**, TDV Yayınları, c.25, Ankara 2002.

VAUX, Carra De, "Tenasüh", **İA**, c.12.1, 1979.

WACH, Joachim, "Din ve Felsefede Kurtuluş Düşüncesi", Ali Coşkun (Çev.), **MÜİFD**, c.13,14,15 İstanbul 1997, s. 249-261.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Hulul", **DİA**, TDV Yayınları, c.18, İstanbul 1998.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Kümun", **DİA**, TDV Yayınları, c.26, s.552.

(Ed.) YAZICI, Mehmet, **Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu**, c.2, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ekim 2014.

YİĞİT, İsmail, "Osman", **DİA**, TDV Yayınevi, c.33, İstanbul 2007.

YİĞİT, İsmail, "Sıffin Savaşı", **DİA**, TDV Yayınevi, c.37, İstanbul 2009.

YİTİK, Ali İhsan, "Tenasüh", **DİA**, TDV Yayınları, c. 40, İstanbul 2011.

YURDAGÜR, Metin, "Devir", **DİA**, TDV Yayınları, c.9, İstanbul 1994.

ZEYNEL, Ali, **"Kakaiyye Hareketi",** (Yüksek Lisan Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2004.